

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Susanne Lose fot. 1995. – *Südostansicht der Kirche*,

BRAMMINGE S. KNUDS KIRKE

GØRDING HERRED

Sognet¹ nævnes første gang i Ribe Oldemoders kirke-liste fra midten af 1300'rne, hvor kirken er ansat til en afgift af 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.).² Kirken sagdes 1768 at bære navn af S. *Knud*,³ men traditionen om en indvielse til helgenkongen kan ikke følges længere tilbage end 1734 (jfr. sagn).⁴ 1532 nævnes sognepræsten Peder i Bramminge,⁵ der mellem 1509 og 1538 blev hovedsogn til Hunderup.⁶ 1654 gjordes Hunderup til hovedsognet, og 1669 blev Bramminge *an-neks* til Darum,⁷ indtil sognet 1903 kom til at udgøre et selvstændigt pastorat. I sognet ligger den 1914-15 opførte S. Ansgar kirke i stationsbyen Bramminge (s. 3102).

Kronen solgte 1679 Bramminge kirke til oberst Johan Rantzau til Bramminge,⁸ og den hørte endnu under denne hovedgård 1873, men solgtes til sognets beboere før 1890. Kirken overgik til selveje 1914.⁹ 1678 beskadigedes tårnet af lynild.¹⁰

Sagn. Kirken skal være bygget af Knud den Hellige. I den åbne begravelse i tårnet lå ridder Kaj med sit hoved ved fødderne. Lagde man det på rette plads, lå det dog næste morgen igen ved fødderne.¹¹

Montfund. Ved en restaurering 1970-72 fremkom 26 mønter, heraf 21 danske, de ældste slået af Valdemar II i Ribe, endvidere hulpenninge fra Lüneburg og Mecklenburg-Schwerin samt en regnemønt.¹²

Kirken ligger omgivet af træbevoksning i en lille lund, der blot lader den fri mod nordvest ud mod landevejen. I kort afstand mod syd løber Ilved å, der få hundrede meter længere mod vest forenes med Holsted å, og nordvest for kirken ligger herregården Bramminge Hovedgård (fig. 2) på den modsatte side af landevejen fra Bramminge mod nord i retning af Vester Nykirke og Endrup.

Kirkegården, der har bevaret sine gamle afgrænsninger, er regelmæssigt rektangulær, dog med et skråt afskåret hjørne i nordvest, hvilket muligvis skyldes en tidligere regulering af landevejen (sml. fig. 2). Arealet, der i dag er delvis græsklædt, skærmes mod nord og vest af høje elmetræer umiddelbart inden for diget. En regulering af kirkegården planlagdes 1986 (landskabsarkitekt Finn Andersen) med partiel udlægning i græs, specielt i nordvesthjørnet.⁹

Den eneste indgang til kirkegården er fra nord ret ud for våbenhuset. Den brede port flankeres af refend-fugede piller af mørkerøde tegl. Foroven afsluttes de af dæklade og kugle af sandsten. På nordsiden af hver pille er en stemplet teglsten med initialerne »TØ« for kirkeejeren Terman Øllgaard og herunder en lille sandstens-

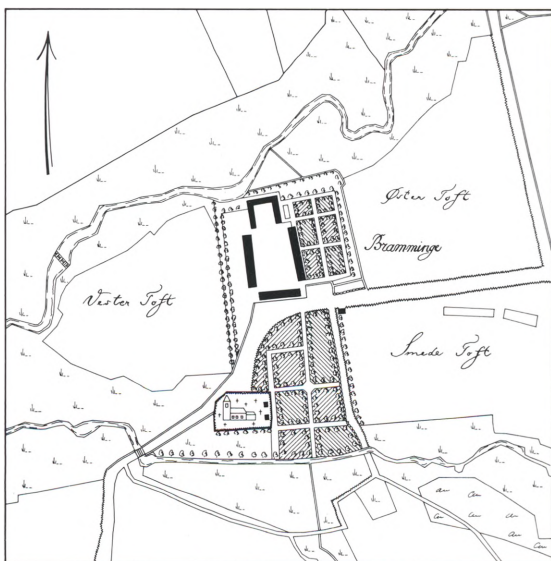

Fig. 2. Matrikelkort 1:10000 med kirkegården og Bramminge Hovedgård. Målt af V. S. Haahr 1820. – *Katasterkarte mit dem Friedhof und dem Gutshof, Bramminge Hovedgård. Vermessen 1820.*

tafle med indskrifterne »Anno« og »1793«. Porten lukkes af brunlakerede tremmelåger. På hver side af pillerne er en kort stump samtidig teglmur, der foroven har en afdækning muret af svungne formsten formuret i rulskifte.

Flere *†indgange* omtales 1791 uden nærmere præcisering af placeringen.¹³ Kirkeejeren lod o. 1872 indsætte en låge med drejekors i syddiget som erstatning for en ældre i øst. Grundet besværinger herover fremførtes det, at den nye placering var mere bekvem for ejeren; kirkesynet ytrede i denne forbindelse ønske om, at drejekorset udskiftedes med en låge. 1899 befalede synet, at lågen enten skulle istandsættes, eller fjernes og hullet lukkes med stendige.⁹

Kirkegårdens *hegn* udgøres til alle fire sider af stendiger, der omtales første gang 1791;¹³ i syd og øst enkeltsidede med sten på indersiden og jord ud mod den omgivende træbevoksning, i nord og vest dobbelte stendiger med jordfyld. Det førnævnte, skråt afskårne nordvesthjørne hegnes af en kort strækning mur af kløvet kamp i cement. 1871 lod kirkeejeren digerne i syd og øst omsætte som dobbelte stendiger med jordfyld, hvilket gav mulighed for beplantning.⁹

Bygninger ved kirkegården. Nord for kirken, ved østkanten af den uden for diget liggende parkeringsplads, er 1982-83 opført en lille bygning af røde teglsten, der indeholder *toilet*, *materialrum* og *opholdsrum* for graveren. Et *†brændselsskur* af træ, der lå i kanten af kirkegården, skulle 1973 nedbrydes eller nødtørftigt istandsættes;⁹ 1969 havde bygningen rød træfarve.

Et stenbrolagt *†fortov* om kirken blev omlagt 1899 og tjæret 1905.⁹

BYGNING

Kirken består af kor og skib, der er opført o. 1200, men præges stærkt af senere ændringer i 1200'ernes midte, slutningen af 1400'erne samt 1767. Hertil er o. 1500 føjet et våbenhus i nord og et tårn i vest. Orienteringen er omtrent solret.

†Trækirke? I forbindelse med en restaurering 1970-72 foretoges en mindre arkæologisk sondering i koret.¹⁴ Herved afdækkedes dels et byggelag fra den nu stående kirke indeholdende gra-

Fig. 3. Kirken set fra nord. G. Jensen fot. 1898. – *Nordansicht der Kirche, 1898.*

nitafslag, tuf og mørtel, dels herunder et lag indeholdende aske og trækul. Dette »brandlag« kan stamme fra en forgænger til kirken, en trækirke, men kan også være væsentligt ældre og uden forbindelse med de senere aktiviteter på stedet.

Materiale og teknik. Både kor og skib står på en profileret granitsokkel. Under koret og de østligste 150-60 cm af skibet har den et karnisprofil, der forneden ledsages af en svagt markeret rille, vest herfor en hulet skråkant (s. 2940, fig. 9-10). Skiftet i soklens profil markerer sandsynligvis en pause i byggeriet. Af opgående murværk er i det væsentlige kun bevaret nordmuren i kor og skib. Byggematerialet synes at have været en blanding af granitkvadre og tuf. Vestre halvdel af skibets nordmur er af kvadre i fuld højde, mens østre halvdel er af granit til en højde af ca. 190 cm over soklen; herover er 1887¹⁵ skalmuret med små teglsten, men ifølge Helms¹⁶ var såvel

ydersiden som indersiden indtil da hovedsagelig opmuret af tuf. Korets nordmur er til en højde af 115-150 cm beklædt med kvadre; teglstensmurværket herover hidrører formentlig fra ombygningen af kirken i midten af 1200'erne (jfr. ndf.), dog registrerede Helms en smule tuf længst mod vest. Østgavlen, der omsattes fuldstændigt 1874,¹⁵ er af granit til en højde af 280 cm og herover opmuret af små tegl.¹⁷ Hele kirkens sydside hidrører fra en gennemgribende ommuring 1767.¹³ Indvendig er formentlig kun murenes nederste del oprindelig; de er opført af rå kamp, der i koret når en højde af ca. 130 cm over gulvet og afsluttes af en indkrægning, i skibet til vinduernes underkant.

Døre og vinduer. Skibets norddør er bevaret i brug. Vangerne er opmurede af kvadre, og åbningen overdækkes af en vandret overligger. Døren mangler anslagsfalse, og den smigede dørniches sider er sandsynligvis ommurede,

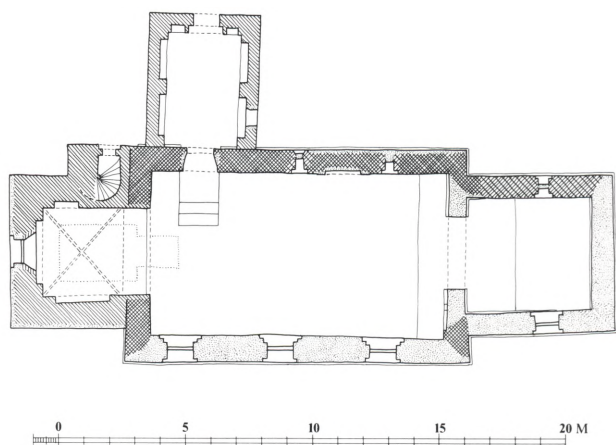

Fig. 4. Plan 1:300. Målt af HeJ 1977 og tegnet af Mogens Vedsø 1995. – *Grundriß*.

muligvis 1800 ved anbringelsen af den nuværende fløjddør i indre murflugt.¹⁸ †Syddøren spores ikke.

Af vinduerne er ingen bevaret på plads, men ved det senere indsatte vestlige nordvindue i skibet har en oprindelig granitindfatning fundet anvendelse i det ydre. Den smigede, rundbuede vinduesåbning har monolit sålbænk, og vestsiden er sat af én rejst kvader, mens østsiden udgøres af to kvadre; den monolitte overligger har tagformet overside og buen ledsages af en indfældet rundstav, der krones af en palmet. Denne dekoration er karakteristisk for en halv snes sydvestjyske kirker (jfr. Gørding, s. 2973).

Det *indre* er, som det ydre, stærkt præget af senere ændringer. Den kurvehanksbuede korbue er sandsynligvis indsat 1841-42,¹⁹ og samtidig må hovedparten af triumfmuren være om-muret. Helms registrerede 1887¹⁶ tuf i tilknytning til triumfmuren, men nævner ikke hvor; det er formentlig kun murens nederste, tykkere del, der indeholder middelalderlige rester. Skibets østre gavltrekan har en stor, fladbuet gennemgang til koret og er sandsynligvis opmuret samtidig med korbuens fornyelse. Både kor og skib har flade, malede trælofter med underliggende bjælker, der dækkes af en tynd bræddebeklædning med profil ved hjørnerne og en profiliste ved overgang til loftet. Farven er lys grå.

Ændringer og tilføjelser. Allerede i 1200'ernes midte må kirken være underkastet en *ombygning*, der i dag først og fremmest erkendes i nordsidens nu tilmurede vinduesåbninger, en i koret og to i skibet; de synes alle tre opmurede af tegl. De to lysåbninger i skibet fremtræder indadtil rundbuede med parallelle vanger og en halvstensfals i indre murflugt (fig. 9), det vestre udført i tilknytning til ovennævnte, genanvendte granitomfatning i det ydre, mens det østre er ødelagt udvendigt ved skalmuringen 1887. Korets nordvindue, der er tilmuret med en halvstensmur midt i lysningen, er fladbuet med halvstensfals såvel ude som inde. Både udformning og dimensionering sandsynliggør – trods en divergerende bueform – samtidighed med de to i skibet; korvinduets overdækning må da skyldes en senere ændring (jfr. ndf.).²⁰

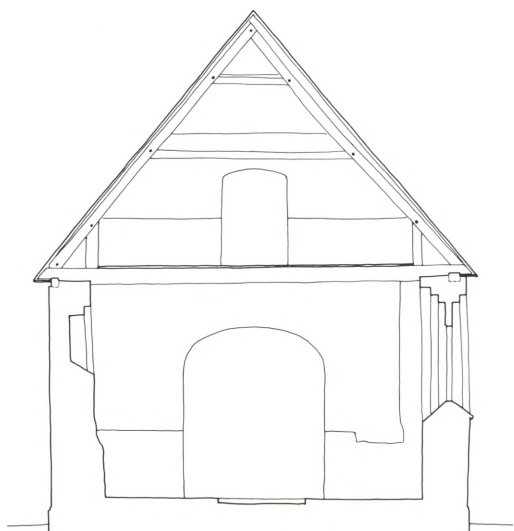

Fig. 5. Tværsnit 1:150. Målt af HeJ 1977 og tegnet af Mogens Vedsø 1995. – *Querschnitt*.

Fig. 6. Kirken set fra nordvest. Susanne Lose fot. 1995. – *Nordwestansicht der Kirche.*

Det kan ikke afgøres, i hvilken udstrækning murværket i øvrigt er ændret ved denne ombygning.²¹ Helms konstaterede 1887¹⁶, at korets nordmur over granitkvadrene næsten helt var opført af tegl – tuf registreredes blot længst mod vest – hvilket kan tyde på, at teglmurværket hovedsagelig stammer fra ombygningen.

I slutningen af 1400'rne ombyggedes *skibets vestgavl*. Den fornyede gavltrekanter er opført af munkesten i munkeskifte; som eneste prydelser er anbragt to savskifter adskilt af et glat skifte i højde med tagfoden. Gavlen brydes af en senere gennemgang fra tårnet til skibets loftsrum.

Omtrent samtidig synes korets mure forhøjede en smule, muligvis i forbindelse med en udskiftning af tagværket (s.d.). Forhøjelsen, der bragte murkronen i niveau med skibets, er kun

bevaret i nord og omfatter næppe mere end nogle få skifter. Det kan være i forbindelse med samme arbejde, at nordvinduet stik er ændret til en fladbue.

Våbenhuset ud for skibets norddør er opført o. 1500 af munkesten i munkeskifte over en synlig syld af rå og kløvet kamp. Vestre flankemur prydes foroven af et savskifte. Eneste lyskilde er et nyere, kvadratisk vindue med karm og ramme af træ sydligt i østre flankemur. Midt i nordgavlen er bevaret den oprindelige, fladbuede indgangsdør. Åbningen har ret gennemløbende sider og en enkelt halvtstensfals i stikket (fig. 7). Indadtil har døren én sten dybe anslagsfals og vandret overdækning. Gavltrekanter prydes af et dobbelt savskifte, der, formentlig af hensyn til døren, er hævet noget over tagfods-

højde. Herover udfyldes den resterende del af gavlfladen af et stort, ligearmet korset kors. Den øvre korsarm udfyldes af en, nu tilmuret, lyssprække, mens den nedre og korsmidten er forstyrret ved opsætning af nedennævnte bygningstavler. En omtrent identisk udsmykning var tidligere at finde på korets østgavl i Verst kirke (s. 2378) holdt 1734 og 1739 af Christian Carl Gabel. Den nedre er en mørk grå, rektangulær sandstensplade, ca. 64×96 cm:

Herre Gud Sebaobt

Bevar din Kircke
og gif mig og mine en gledelig Opstandelse
er mit ynske

Christian Carl von Gabel
Ridder Geheimeraad og Stiftsamt=
mand over RiiberHuus Stift.

1734

Herover er opsat en hvid marmorplade med følgende tekst:

ancevåben for Gabel og hans 2. hustru, Anne Benedicte Steensen. Over våbenerne ses en adelskrone og til siderne to stående, kronede løver

Fig. 7. Våbenhusets gavl set fra nord (s. 3067). Ældre fot. i NM. – *Vorhausgiebel, Nordansicht.*

som skjoldholdere. Forneden er i et bånd op-hængt Dannebrogssordenen, hvis kors flankeres af: »Anno 1739«.

Våbenhusets indre prydes af fladbuede vægni-cher, to brede i hver flankemur og to smalle flankerende indgangsdøren i nordgavlen; under-tårnet og indgangen er opført over nuværende gulv. Rummet overdækkes af et malet træloft med synlige bjælker.

Tårnet er i begyndelsen af 1500'erne opført med østmuren hvilende oven på skibets kun lidt ældre vestre gavltrekan. Tilbygningen er opført af munkesten i munkeskifte, men oprindeligt murværk ses nu kun forneden på nordmuren og i tårnrummet; fra underkanten af mellemstokværket og op er tårnet helt fornyet ved en ombygning 1767.¹³ Muren er stabiliseret ved murankre til alle sider i højde med etageadskillelser. På den østlige herudover ses øverst på vestsiden årstallet for ombygningen fordelt med to jerncifre på hver side af glanhullet. Bygningen kronet over en rødmalet, profileret trægesims af et opskalket, blyklædt pyramidespir, der formentlig er samtidigt med den nævnte ommuring.

Tårnrummet står i forbindelse med skibet gennem en rundbuet tårnbue; til de øvrige sider er helstens dybe, spidsbuede sparnicher – den nordre kun i halv bredde af hensyn til tårntrappen. Rummet oplyses fra vest af et vindue, der udvendig er enkeltfalset og kurvehanksbuet, indvendig smiget og vandret overdækket. Den ydre udformning skriver sig formentlig fra tårnets ændring 1767, mens den indre er ældre, om end ikke oprindelig. Åbningen har karm og afspredse rammer af træ og her indenfor et moderne jerngitter. Tårnrummet overdækkes af et krydshvælv med kvartstens ribber.²²

Adgangen til overetagerne er gennem et *trappehus* (fig. 46) østligt på tårnets nordside. Den smalle indgangsdør er falset og fladbuet under et højt, rundbuet spejl. Den højredrejende trappe snor sig om en halvtstens spindel og overdækkes af flade halvtstensstik; trappen udmunder i mellemstokværkets nordøsthjørne ad en dør, der overdækkes af stigende, fladbuede binderstik.

Mellemstokværkets murværk hidrører, som nævnt, fra ombygningen 1767, undtagen mur-

Fig. 8. Kirken set fra nordøst. Kr. Hude fot. 1905. – *Nordostansicht der Kirche, 1905.*

værket omkring trappedøren (et vandret afdækket halvtstensfremspring) og skibets vestgavl; sidstnævnte blev dog samtidig delvis skalmuret på østsiden. Etagens eneste lyskilde er en lille rundbuet glug i vest.

Klokkestokværket har et enkelt rundbuet, faldet glamhul til hver side, de tre jævnt, det østre mindre af hensyn til skibets tagryg. Glamhullerne forsynedes o. 1883 med jalousier – »persiener«, ¹⁵ usdagede detaljer, dørsklokk-korets gavls- og tagværket (s.d.).

Eftermiddelalderlige ændringer. Kirken, ikke

mindst dens ydre, præges afgørende af den allerede i forbindelse med tårnet nævnte ombygning 1767. Ved denne ombyggedes tillige hele kirkens sydside.¹³ Udvendig er alt murværk

over granitsoklen fornyet i tegl, indvendig synes ældre murværk kun bevaret i koret til en højde af 130 cm over nuværende gulv, i skibet til vinduernes underkant. Samtidig indsattes sydsidens vinduer, ét i koret og tre i skibet (s.d.). Mureværket stabiliseredes lidt over sålbænk-niveau med en række murankre af samme form som tårnets, to i koret og syv i skibet. Et til-
 usdagede detaljer, dørsklokk-korets gavls- og tagværket (s.d.).

De følgende 120 år medførte, ud over almindelig vedligeholdelse, de nævnte ændringer af korbuen 1841-42 og korets østgavl 1874. Kirken fremstod hvidt udvendig indtil 1883, da granitkvadrene rensedes for hvidtekalk og cement.²³ Større arbejder gennemførtes 1887, hvor den østlige del af skibets nordmur skal-

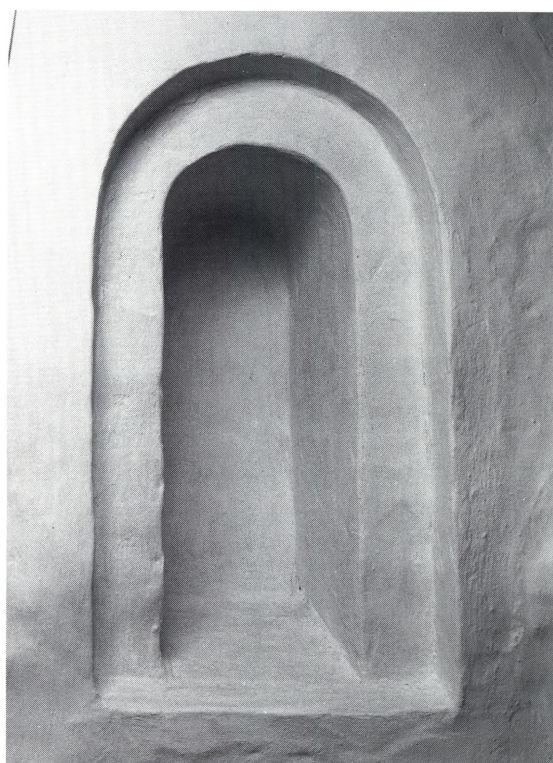

Fig. 9. Vindue i skibets nordside fra ombygning i 1200'ernes midte (s. 3066). Set fra skibet. NE fot. 1994. – *Fenster in nördlicher Schiffsinnenwand vom Umbau Mitte des 13. Jh.*

murede med små teglsten. Ved denne ændring synes hovedparten af kirkens tilbageværende tufstensmurværk at være gået tabt.¹⁵

En restaurering 1942 (arkitekt Arne Finsen) gjaldt først og fremmest lofterne i kor og skib samt sikring af murværket over sydsidens vinduer. En restaurering 1970-72 (arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas) var væsentlig mere omfattende: alle gulve nylagdes, murværket pudse-repareredes og kalkedes, og der installeredes nyt varmeanlæg.

Niveauforholdene i kirkens gulve er bemærkelsesværdige, idet skibets gulvflade er beliggende ca. 50 cm højere end terrænet på kirkegården syd herfor og ca. 35 cm højere end gulvet i våbenhuset; sidstnævnte højdeforskel udlignes ved en trappe med tre trin inden for skibets norddør. Østligt i skibet hæves gulvfladen yderligere ét trin og omtrent midt i koret endnu ét. Sidstnævnte to trin er etablerede ved restau-

ringen 1970-72 som erstatning for et enkelt højere trin østligt i korbuen (sml. fig. 29). Tårnets gulv er ligeledes hævet et trin i forhold til skibet. Gulvene i kor, skib og tårn er lagt ved den seneste restaurering af gule, kvadratiske teglfliser; i stolestaderne er bræddegulv. Indtil da havde koret, tårnrummet og skibets stolestader bræddegulve, mens midtgangen havde en stribe bestående af to brede planker flankeret af røde munkesten på fladen (sml. fig. 29); samme materialefordeling er omtalt 1791.¹³ I våbenhuset ligger et gulv af røde teglsten flankerende en stribe granitkvadre i midtaksen. En formentlig middelalderlig gulvrest af munkesten på fladen registreredes i koret 1970 ved en mindre arkæologisk sondering i første fase af restaureringen.¹⁴ Den var beliggende i det nordvestre hjørne ca. 15 cm lavere end det yngste gulv. Dette sammenholdt med iagttagelser ved alterbordets fundament viser, at korgulvet næppe har ligget meget lavere i middelalderen. Skibets gulv har fået sin nuværende højde senest ved anlæggelsen af en gravkrypt under tårnrummet (s.d.), idet der ikke spores ændringer af trappens udgangsniveau; oprindeligt må skibets gulvflade dog have ligget i omtrent samme højde som norddørens tærskel.²⁴ Et par fragmenter af glaserede fliser, henholdsvis sorte og lysegule, der fremkom ved ovennævnte undersøgelse, kan hverken stedfæstes eller dateres.

Vinduerne i sydsiden hidrører uden tvivl fra ombygningen 1767. De falsede åbninger overdækkes af fladrundbuede stik med et lille knæk i vederlagene. Vinduerne lukkes af rektangulære trævinduer med afsprodsede rammer, fire i skibets tre åbninger, to i korets lidt mindre lysgiver. Samtidig med indsættelsen af disse fire vinduer er det ydre af tårnets vestvindue ændret til et lignende udseende.

Tagværkerne er endnu i en vis udstrækning middelalderlige af eg, således skibets vestligste tre fag, der viser spor af lange, eventuelt krydsende, skråstivere mellem spær og bindbjælker. Korets tagværk er forholdsvis velbevaret, dog er dets østligste (sjette) spærfag fjernet i forbindelse med en omsætning af gavlmuren. Tagstolen har ét lag hanebånd og lodrette stivere ved

Fig. 10. Indre set mod øst. NE fot. 1994. – *Kircheninneres gegen Osten.*

spærfooden. Nummereringen er fra vest mod øst med romertal i sydsiden og firkantstik i nord. Træværket er sandsynligvis middelalderligt, men næppe korets oprindelige; det kan være opsat ved den ovennævnte senmiddelalderlige forhøjelse af murkronen. Den resterende del af skibets tagværk er hovedsagelig af eg og har to hanebånd og lodrette stivere;²⁵ det bærer stærkt præg af senere ændringer og udskiftninger. Korets hanebånd bærer tre ankerbjælker; de to ydre, af fyr, er fra 1861 og skulle forbinde spærværket til »kirkens mur«, formentlig triumfgavlen, på hvis vestside ses to jernankre.²⁶ Den midterste bjælke, der tidligere har været oplagt på hanebåndene i en anden position, er af genanvendt egetømmer og har oprindelig indgået i en bindingsværkslignende konstruktion. At døm-

me ud fra det bevarede jernanker i gavlspejden af korgavlen (jfr. fig. 1) kan bjælkens nuværende anvendelse være samtidig med ombygningen 1767.

I skibets vestligste spærfag er mellem de to hanebånd bevaret en lodret stolpe af fyr. Den har udboring til en aksel på østsiden og må hidrøre fra en *†vinde* (sml. Jernved). Endnu 1940 var der en lem i bræddeloftet herunder.²⁷

Tagbeklædningen er tegl på koret og våbenhuset, bly på skibet og tårnspiret. Samme fordeling af tækkematerialerne eksisterede formentlig 1791, da kirken sagdes at være blytækt men med blå teglsten på koret;¹³ 1803 var spir og skib blyklædt, våbenhus og kor med blå glaserede tegl.¹⁸ Et tagvindue anbragtes 1862 i skibets nordre tagflade i 4. fag fra vest; fornyet 1885 (sml. fig.

8).¹⁵ 1887 blev hele »højkirken« dækket af et nyt blytag.²⁸ En plade fra denne tagbeklædning bærer påskriften: »N. Møller/P. Møller/Blytækkere/Øster Hjerting/1887«. Indskriften er indgraveret undtagen årstallets cifre, der er påloddede. Henlagt i tårnets mellemstokværk. Skibets beklædning er atter fornyet 1993.²⁹

Tårnets spir afsluttes foroven af en fløjstang, der bærer en *vindfløj* i form af en vejrhane af sortmalet jernplade.

Opvarmning. En *†kakkelovn* anskaffedes 1894 og opsattes i skibets nordøsthjørne;⁹ den store tromleovn var, formentlig til beskyttelse af træloftet mod strålevarmen, forsynet med en »himmel« af jernplade ophængt i en jernstang (sml. fig. 48). En senere indrettet *†kalorifer* udskiftedes ved restaureringen 1970-72 med et el-opvarmet luftvarmeanlæg.

†Kalkmaleri. I forbindelse med udvendig afrensning af murværket ved restaureringen registreredes 1971 i spejlet over trappehusdøren et kalkmalet årstal »1791« (fig. 46). Dette refererer formentlig til en fuldstændig udspækning og kalkning af kirken, der fandt sted både ude og inde det nævnte år.¹³ – Se tillige epitafium nr. 2 (o. 1748) og nr. 4 (o. 1827).

INVENTAR

Oversigt. Af rummets rige indretning er kun den enkle, romanske granitfont samtidig med bygningen. Endnu en **fontekumme* (brugt som vievandskar?), nu i Den antikvariske Samling i Ribe, kan være fra kirken, og det samme gælder et **chrismatorium* (oliegemme), der er fundet i sognet og overladt Nationalmuseet. Fra den senere middelalder stammer klokken, et korbuekrucifiks og fontens meget sjældne låg, mens en **alterfigur* af Maria med barnet via privateje er kommet til Nordiska Museet i Stockholm.

De stærkt ændrede stolestader er fra o. 1580-1600, mens en herskabsstol bærer årstal 1639 samt våbener for Iver Lange og Inger Hvas til Bramminge Hovedgård. Samme våbener og årstallet 1635 prydede kirkens gamle *†altertavle* (brændt 1847), hvorfor vel også den udaterede prædikestol kan formodes at være fra årene 1635-40. Den har storartede originale malerier, der må skyldes Jacob Bartholomesen og/eller Jacob van Meulengracht i Ribe.

Et sydtysk dåbsfad fra o. 1550-75 er formentlig først senere kommet til kirken. Det samme gælder altertavlen fra o. 1600, egentlig en epitafieramme fra

Ribe domkirke, let ombygget og opsat 1849. Og det gælder en flot renæssancecelysekrone fra o. 1600, der skal være skænket af Christian Carl Gabel. En af ham iværksat kirkeistandsættelse 1733-34 er mindet ved et (ældre) maleri, angiveligt af kirkens formodede værnehelgen S. Knud, der er udbygget som mindetavle med vidtløftige indskrifter over helgenkongens og Gabels fortjenester: »...Han tage skal sin pris af denne altertavle, af prædike- skriftestol, af loft, af hver en nagle, han kostet har og vist at være kirkens ven...«.

Altørsølvet (eller i det mindste kalken), skænket o. 1714 af kirkeejeren Christian Rantzau-Friis, har han bragt med sig fra et regiment, som han de forudgående år havde kommanderet i Holland. Oblatæskenen, udført 1735 af Hendrich Böttcher i Ribe, bærer alliancevåben for kirkeejerne Christian Carl Gabel og Anne Benedicte Steensen, mens et sygesæt fra 1756 ifølge indskrift er skænket af de følgende kirkeejere, Henrik Christian Wormskjold og Ingeborg Christiane Teilmann; sættet bærer stempler for Jochum Böttcher i Ribe. Dørflojene mellem våbenhus og skib bærer årstal 1800 og initialer for kirkeejeren Terman Øllgaard.

Farvesætning og istandsættelser. Sin fremtræden skylder indretningen den seneste restaurering 1970-72, der omfattede alt inventar og præsenterer det med udmærket harmonerende bemalinger fra flere perioder. En på fontehimlen frilagt hvidgrå bemaling med lidt rødt, blåt og forgyldning stammer formentlig fra de af Iver Vind og Inger Hvas iværksatte arbejder o. 1635-40; det samme gælder velsagtens prædikestolens smukt rensede malerier og en dertil hørende staffering med maureske, der lod sig fremdrage på et enligt topstykke fra prædikestolens *†himmel*. Korbuekrucifikset har fået rensat en staffing fra 1674, da en vis Peder Nielsen lod det restaurere med nyt kors, mens der på prædikestolens traværk er frilagt en lysbroget staffing med lidt marmorering fra en større istandsættelse 1733-34, iværksat af kirkeejerne Christian Carl Gabel og Anne Benedicte Steensen. Fra denne stammer tillige den aldrig overmalede staffing på mindetavlen (1734) med det nævnte maleri af S. Knud. Endelig har man ved restaureringen ladet altertavlen bibeholde sin grå perlefarve med brunt og forgyldning fra 1849, mens stoleværk mm. fremtræder nystaffet i toner af beige.

De ældre arbejder og restaureringer o. 1635-40, 1674 og 1733-34 fulgtes op 1800 med en overstrygning af stoleværket og den nye fløjdor i blåt. *†Altertavlen* fra 1635, der 1733 havde fået nye malerier (bl.a. af »Jesu milde ansigt«), fik ny staffing 1839, inden den brændte juledag 1847. Herved ødelagdes også det meste af den øvrige korindretning, der med den ny altertavle blev restitueret 1849 og maledes i samme lyse perlefarve som den. Istandsættelsen 1849 omfattede øjensynligt en tilsvarende bemaling af stolevær-

Fig. 11. Indre set mod vest. NE fot. 1994. – *Kircheninneres gegen Westen.*

ket og af prædikestolen, hvortil hørte en vansirende opmaling af malerierne (bevaret for Markusmaleriets vedkommende). Efter 1862, da en stolestaderenove-

ring iværksattes, brente egetræsmalet sig på inventaret, der o. 1910 atter fik en mere broget farveholdning i gråt med lidt brunt, gult, rødt og grønt.

Fig. 12. Altertavle, tilvirket 1849 af en epitafieramme fra o. 1600, erhvervet fra Ribe domkirke (s. 3075). NE fot. 1984. – Altarbild, angefertigt 1849 aus einem Epitaphrahmen um 1600, der vom Riber Dom erworben wurde.

Alterbordet er fra 1849, muret af genbrugte teglsten, hovedsagelig i munkestensformat, 142×105 cm, 105 cm højt. Bordet, der er muret op mod korets østvæg, står siden 1972 blottet og hvidtet med bordplade i egetræ.

Foran alterbordet iagttoges 1970 rester af fundament for et middelalderligt *†*alterbord, hvis materiale kan være genbrugt i det nuværende. Fundamentstenene lå fast i en grov, grålig mørtel.

Et *†*alterpanel synes brændt 1847 og derpå fornyet.²⁶ *†*Alterklæder. I anledning af kirkeejeren Christian Rantzau-Friis' død 1731 skænkede enken Anne Benedicte Steensen et sort alterklæde med deres våbener »i massiv Sølv«. Herunder sås ligeledes sølvbroderet initialerne »S.C.R.F.« (for Salig Christian Rantzau-Friis) og »A.B.S.«. Ifølge pastor Hillerups indberetning 1768 havde en tyv fire år tidligere afskåret og stjålet våbener og initialer.³⁰ 1846 ønskedes anskaffet et rødt al-

terklæde,¹⁸ ligeledes 1910, da klædet skulle være forsynet med »ægte guld kors« (jfr. fig. 29, 48).

Altartavle (fig. 12), o. 1600, en smukt skåret epitafieramme, erhvervet fra Ribe domkirke og omgjort til altartavle 1849. Opbygningen, hvis hængestykke 1849 er afløst af et højt postament med lisenfremspring (af fyr), består herover af epitafiets storstykke med vinger og topgavl i form af rulleværk i højrenæssancestil. Storfeltet flankeres af korintiske frisojler (fig. 13), hvis prydbælter har indskåret rudedekoration, måske fra 1849; søjlerne hviler på konsoller med diademhoved og beslagværk på siderne. Storfeltet har form af en arkade, hvis perspektiviske pilastre har profilkapitæl og bærer et profileret bue-slag med slyngbånd; i sviklerne englehoved. Vingerne (fig. 13), der smykkes af frugtklaser og småfugle, har i midten en halv (gennemskåret) løvemaske i perlestavsmedaljon og afsluttes foroven af et profilhoved; nedentil er vingerne forskåret 1849. Frisen, der på undersiden har markeret »loft« med rosetknopper, ledsages af pærestav over tandsnit og brydes over søjlerne af fremspring med diademhoved. Den gennembrudte topgavl har frugtklaser omkring et bred-ovalt felt i perlestavsindfatning og kronet af et lille, drejet spir (af ukendt oprindelse), påsat 1972.

Stafferingen er fra 1849 som storfeltets maleri, Korsnedtagelsen, udført i olie på lærred som kopi efter Jean Jouvenets maleri på Louvre.³¹ Dets brogede farver er klare med helt blå himmel. Træværket står i toner af gråt (perlefarve) og brunt med forgyldning og en smule blå. I topfeltet ses Jahves øje i guld på blå bund, og i postamentfeitet læses i gylden fraktur: »Herre! Du skal ikke lade Din hellige see Forraadnelse (Ap.G. 2,27)«.

Det oprindelige epitafium solgtes af domkirken ved auktion efter restaureringen 1843-45 (jfr. s. 578).³² I Bramminge omtales tavlen under arbejde 1849,²⁶ og 1899 ønskedes en affalden prydelse på den fastgjort, måske †topspiret, der manglede 1905 (jfr. fig. 29). En istandsættelse er foretaget 1970-72.

†*Altartavle*. Den tidligere altartavle, der brændte ved en ildsvåde i koret juledag 1847,²⁶

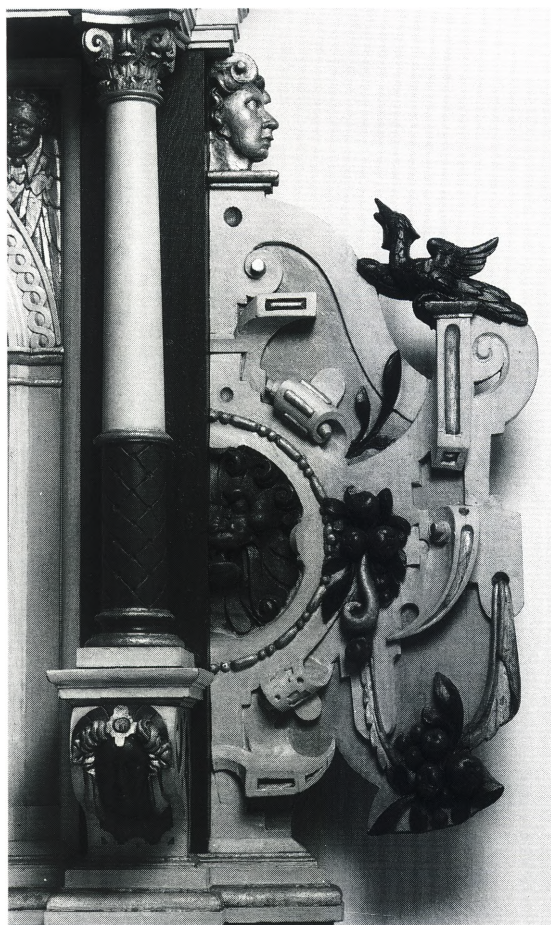

Fig. 13. Altartavle (jfr. fig. 12), storøjle og vinge, o. 1600 (s. 3075). NE fot. 1984. – *Altarbild, Säule und Flügel, um 1600.*

bar årstallet 1635 og våbener for Iver Lange og Inger Hvas til Bramminge (jfr. herskabsstol).³³ Tavlen blev istandsat 1733 og 1839, da kirkesynet fremhævede dens opmaling som en forskønnelse af kirken.¹⁸ Oluf Nielsen, der 1872 huskede tavlen som smukt udført, havde endvidere noteret sig, at der midtpå var en fremstilling af Brylluppet i Kana, ved siderne Kristus og Moses. Foruden disse motiver, vel malerier i storfelterne, nævner han som topmaleri et særdeles skønt ansigt, hvorunder der stod: »Jesu milde ansigt, renoveret 1733«.¹⁰ Beskrivelsen tyder på, at opmalingen 1839 hovedsagelig har omfattet træværket, mens man har bibeholdt malerier fra den af C. C. Gabel iværksatte restaurering.

En **alterfigur*, Maria med barnet (fig. 15a-b), fra o. 1500, har formentlig haft plads i en (†)side-altertavle. Den slanke Mariafigur, nu 110 cm høj, står på måneseglet med højre knæ sat lidt frem og hovedet en anelse bøjet mod det nøgne, krølhårede barn, der sidder på hendes venstre arm. Fra Marias krone, der har mistet spirene, falder det bølgede hår ned over skuldrene med en lang lok på hver side af hendes højre arm. Panden er høj og glat, øjnene smalle, næsen spinkel, munden lille og spids over en vigende hage. Højre hånd har været rakt frem, men mangler nu og er aføst af en ny i blank eg. Kjolen har kantet halsudskæring, kappen dækker skuldrene og er fra venstre ført ind foran kroppen i knækkende folder, hvorunder to skospidser stikker frem. Barnet, med træk som moden, leger med en perlekrans, hvoraf kun den midterste del (skåret i ét med maven) er oprindelig. Højre underarm er tilstykket, venstre arm nygjort i blankt træ som det meste af kæden.

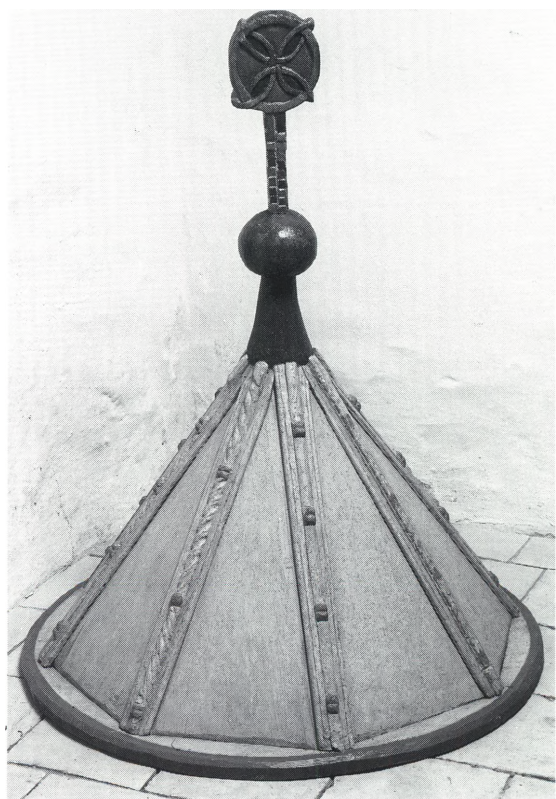

Fig. 14. Fontelåg, o. 1525-50 (s. 3080). NE fot. 1984. – *Taufdeckel*, um 1525-50.

I Marias krone ses to nedboringer (tvm. 2,5 og 1,2 cm), og figurens bagside (fig. 15b) er dybt udhulet. I bagkanten ses endvidere udskæringer for en nu manglende strålekrans, der i øvrigt må have været fæstnet til alterskabets bagklædning. Bemaling fra første del af 1800'erne. Karnationen er bleg, håret brunt, klædningen grøn, blå og brun. Da Helms ikke omtaler figuren 1873, har den vel været sat på loftet (siden 1849?). Erhvervet af tandlæge A. M. G. Friis i Kolding før 1889, da han skænkede den til Nordiska Museet i Stockholm (inv. nr. 55212).³⁴ Fornyetelserne er formentlig foretaget, mens figuren tilhørte tandlæge Friis.

Altersølv er muligvis sammenhørende. *Kalken* (fig. 16) er fra 1702, men stærkt fornyet, først skænket af oberstløjtnant Sten Skinkel til et i Holland tjenende regiment, siden af dettes generalmajor, kirkeejeren Christian Rantzau-Friis (jfr. †alterklæde), overdraget til kirken, uagtet at kalken ifølge sin første overdragelse efter kompagniets hjemkomst skulle tilfalde en nødlidende kirke på Sjælland. Kalken er 22 cm høj, kun bægeret øjensynlig oprindeligt, idet både den cirkulære, profilerede fod og det spinkle balusterskaft synes at udgøre en fornyelse. Det ret høje, stejle bæger med udsvajet mundingsrand har på siden graveret Sten Skinkels våben og derom en indskrift på tysk (skriveskrift): »Diesen Kelch habe ich Anno 1702 an das Regiment von Hr. Brigadiér Numsen verehret, sol auch so lange dabey verbleiben als das Regiment in Hollandt ist, und wieder in Dennemarck komt, als dan aber der sich der Zeit befindender Hr. Oberster belieben wird diesen Kelch an einer nottürfftigen Kirche zu geben in Seelandt. Steen Schinckel Oberstlieutnant (år 1702 har jeg foræret denne kalk til brigadér Numsens regiment, hvorved den skal blive så længe regimentet er i Holland; når det kommer tilbage til Danmark skal den til den tid værende oberst efter eget skøn give denne kalk til en nødlidende kirke på Sjælland. Steen Schinckel oberstløjtnant)«. Efter regimentets hjemvenden og opløsning 1714³⁵ skænkede Christian Rantzau-Friis kalken til kirken (DaAtlas), hvortil pastor Hillerup bemærker, at det jo egentlig syntes at støde mod gi-

Fig. 15a-b. *Maria med barnet, alterfigur, o. 1500 (s. 3076), set forfra og fra bagsiden, der har udskæringer for en nu manglende strålekrans. I Nordiska Museet, Stockholm. Verner Thomsen fot. 1992. — *Madonna aus einem Schnitzaltar, um 1500, Vorderansicht und Rückansicht. Im Rücken Befestigungsspuren eines jetzt fehlenden Strahlenkranzes. Im Nordiska Museet, Stockholm.

Fig. 16. Alterkalk, 1702 (stærkt fornyet), oprindelig givet af oberstløjtnant Sten Skinkel til et i Holland tjenende regiment, efter dets opløsning 1714 skænket af kirkejeren, generalmajor Christian Rantzav-Friis (s. 3076). NE fot. 1984. – *Kelch, 1702 (stark erneuert), ursprünglich ein Geschenk vom Oberstleutnant Sten Skinkel an ein in den Niederlanden diensttuendes Regiment, das 1714 aufgelöst wurde, wonach der Kelch vom Kirchenpatron, Generalmajor Christian Rantzav-Friis an die Kirche gestiftet wurde.*

verens vilje.³ Stempler ses ikke og må formentlig have siddet på den oprindelige fod. Dennes fornyelse kan være sket i årtierne o. 1900. *Dysken* (fig. 17), tv. 13 cm, har på fanen graveret cirkelkoros og Jesumonogram samt på undersiden et uidentificeret stempel (fig. 52), vistnok med initialerne »WR«. Skønt disken ikke nævnes på kalkens indskrift, kan den være sammenhørende og stemplet tilhøre en guldsmed, der har udført hele sættet.

Oblatæske (fig. 19), 1735, udført af Hendrich Bötticker i Ribe, med alliancevåben for kirke-

ejerne Christian Carl Gabel og Anne Benedicte Steensen. Æsken er cylindrisk, tv. 8 cm, 4 cm høj, låget med profileret kant og det kronede våben graveret. Under æskens bund er langs kanten graveret (skriveskrift): »Christian Carel von Gabel : Anne Benedicte Steensen«. Her ses også Böttickers gentagne stempel (Bøje 1982, nr. 6787).

Alterkande, 1896, af sort porcelæn med guld-kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik.⁹ 1846 og 1853 ønskedes anskaffet en *†alterkande* af porcelæn.³⁶

Sygesæt (fig. 18), 1756, udført af Jochum Böttcker i Ribe, ifølge indskrift givet af kirkejerne Henrik Christian Wormskjold og Ingeborg Christiane Teilmann (jfr. epitafium nr. 3). Kalken, 14 cm høj, har cirkulær, profileret fod med en indbygget, kugleformet vinbeholder, hvis skruelåg danner overgang til de konkave skaftled. På vinbeholderen ses et graveret krucifiks, knoppen er linseformet, bægeret lavt med omlobende, graveret skriveskrift på siden: »Henric Christian WormSkiold Ingeborg Christiane Teilmann Bram(m)ing 1756. Givet denne Kalk og Disk Til at Berette Syge med i Bram-

Fig. 17. Alterdisk (s. 3078), måske fra 1702 og sammenhørende med kalken (jfr. fig. 16). På undersiden uidentificeret stempel (fig. 52). NE fot. 1984. – *Patene, vielleicht 1702 und zum Kelch gehörig. An der Unterseite unbekannter Stempel (Abb. 52).*

minge Sogn. Som Dertil Altiid Forbliver i Brammingegaars Ejeres giemme«. ³⁷ Midt under kalkens bund ses Böttckers stempel (Bøje 1982, nr. 6791). Den sammenhørende disk, tv. 9,6 cm, har på fanen et graveret cirkelkors og (modstående) et Jesumonogram (stempel savnes).

Alterstagerne er fra 1955, 39 cm høje, med cirkulær fod, balusterskaft og lille, flad lyseskål. ⁹ †*Alterstager*. 1791 nævnes stager af malm, ¹³ og 1853 anskaffedes nye, ²⁶ der anes på et interiørfotografi o. 1905 (fig. 29). En *syvstage* fra 1935 bærer indskriften: »Skænket af Katharine og N. P. Sørensen 1. 8. 1935«.

Et **chrismatorium* (oliegemme) af bronze (fig. 20a-b), fra 1200'rne, til de tre slags olier, som brugtes ved præstens salvinger, er fundet i sognet og kan stamme fra kirken. Beholderen, 4 cm høj, har vanlig form af tre sammenkoblede cylindere for de respektive olier, hvis navne er markeret med indridsede majuskler på indersiden af det trekloverformede låg. Her læses »I« for »(oleum) infirmorum« (til syge og døende), »S« for »(oleum) sanctum« (til indvielse af personer og genstande) samt et uncialt, lukket »E«, der kan være fejl for det vanlige »C« og må stå for »(oleum) catechumenorum« eller »chrisma« (til dåb og konfirmation). Låget, med hængsel og lukke, kronet af et ganske lille kors. ³⁸ Fundet 1879 på Sønderho mark, tilbyttet Nationalmuseet 1881 (inv. nr. D 1623).

Messehagler, to nyere. †*Messehaglen* var 1791 af sølvbrokade, ¹³ 1834 skulle haglen omgøres, og 1846 ønskedes anskaffet en ny af rødt fløj. ¹⁸ Atter 1900 ønskedes en ny hagel af silkefløj, det gamle, gyldne rygekors kunne gerne genbruges. ⁹

Alterskranken er fra 1972, bestående af et spin-kelt metalgelænder med knæfald tværs over korgulvet, †*Alterskranker*. 1) Den nuværende skrankes forløb tværs over korgulvet er overtaget fra en ældre, formentlig fra sidste del af 1700'rne, hvis stærkt formuldede rem 1970 kunne iagttages i korgulvet. Skranken ses på interiørfotografiet o. 1905 (jfr. fig. 29), der viser udsavede stivere med gennembrydning i hjerteform. 1834 ønskedes knæfaldet betrukket med læder. ¹⁹ 2) O. 1910, halvcirkulær med gotiserende, hvidmalede stivere af træ (jfr. fig. 48).

Fig. 18. Sygesæt, 1765, udført af Jochum Böttcker i Ribe, ifølge indskrift givet af kirkeejerne Henrik Christian Wormskjold og Ingeborg Christiane Teilmann (s. 3078). NE fot. 1984. – *Krankengerätesatz mit Stifterinschrift, 1765. Eine Arbeit von Jochum Böttcker in Ribe.*

Fig. 19. Oblatetæske, 1735, udført af Hendrich Bötticker i Ribe, med alliancevåben for kirkeejerne Christian Carl Gabel og Benedicte Stensen (s. 3078). NE fot. 1984. – *Oblatendose, 1735, von Hendrich Bötticker in Ribe, mit Allianzwappen für die Kirchenpatrone Christian Carl Gabel und Benedicte Stensen.*

Fig. 20a-b. *Christmatorium (oliegemme), 1200'rne, fundet i sognet (s. 3079). I Nationalmuseet. NE fot. 1994. – *Christmatorium, 13. Jh., in der Gemeinde gefunden. Im Nationalmuseum.

Døbefont (jfr. fig. 11), romansk af granit, 86 cm høj.³⁹ Foden er af rødlig granit og har form af en søjlebase med hjørneknopper. Herover er 1972 indsat et nyt, støbt skaft. Kummen, af en mere grålig sten, tv. 72 cm, har over en konisk underdel lodrette sider; fordybningen er harmonisk med plan bund. Fonten har spor af kalk og af en sort bemaling, der dækkede den 1888 og da ønskedes afrenset. 1896 havde den fået et nyt »fodstykke« i form af et højt skaft af cement (jfr. fig. 29), der ønskedes malet med en grå stenfarve i lighed med selve fonten.⁹ Den havde da plads i korets nordvesthjørne; siden 1972 står den ud for korbuens nordvange.

En romansk **fontekumme* (fig. 47) af rødlig granit og angiveligt stammende fra kirken fandtes tidligere i Gørding stationsby. Den er 55 cm høj, tv. 74 cm, halvkugleformet med cylindrisk skaft. Kummen, der allerede 1897 var søgt solgt, blev 1932 tilbudt Nationalmuseet men erhvervedes i stedet af Den antikvariske Samling i Ribe (inv. nr. 7471).

Dåbsfad (fig. 49), o. 1550-75, sydtysk med relief af Syndefaldet i bunden, tv. 46 cm. Relieffet omkranses af et næsten udpudset minuskelbånd og en bort af små stemplede ornamenter, der gentages på fanen. Fadet svarer til eksempelvis Felsted kirkes (DK. SJyll. s. 1883). Det omtales tidligst 1853, da der anskaffedes et »låg« (vel en ring af træ) til fonten, hvori fadet kunne stå.²⁶ En *dåbskande* fra o. 1910 er af messing, 28 cm høj, i skønvirkestil.

Fontelåg (fig. 14), o. 1525-50, formet som en ottesidet pyramide med spir og en bundplade, der formentlig er sekundær (af fyr). Siderne har i stødene profilribber med knopper, som stedvis danner dobbeltknopper. Ribbernes rygprofil, der på nogle ribber fremtræder snoet, vokser oventil højere som overgang til spirets nedre, champignonformede del. Herover hæver sig en stang med terningmønster, kronet af en rosetskive med firslynget cirkelblem.⁴⁰

Låget har hvidgrå bemaling med forgyldning på knopperne og på spiret, der endvidere er fremhævet med rødt og blåt. Stafferingen, der er fremdraget og kompletteret 1970-72 under to yngre bemalinger,⁴¹ er fra renæssancetiden, sna-

Fig. 21. Korbuekrucifiks, o. 1475-1500, udsnit (s. 3081, jfr. fig. 22). NE fot. 1994. – *Triumphkreuz, um 1475-1500, Ausschnitt (vgl. Abb. 22).*

rest fra o. 1635-40. Under den er konstateret en ældre og muligvis oprindelig bemaling med hvidgrå felter og røde hjørnelister (spiret ikke undersøgt).

Fontelåget tilhører en nu meget sjælden midtaldertype, der tillige er repræsenteret i Arrild kirke (DK. SJyll. s. 1273) og i Humtrup syd for Tønder.⁴² Låget må engang i 1800'rne være lagt på våbenhusloftet, hvorfra det 1970 blev taget ned og istandsat.

Korbuekrucifiks (fig. 22), o. 1475-1500, med kors fra 1674. Kristusfiguren, 144 cm høj, hæn-

ger i let skrånende arme med hovedet hvilende på højre skulder; kroppen er lodret, knæene let frembøjede, højre fod lagt over den venstre. Fra den store, snoede tornekrone falder det bølgede hår i to lokker ned foran skuldrene. Ansigtet (fig. 21) er forpint og dødt, øjnene som sprækker, næsen skæv, munden halvåben med tænder angivne. Den udspilede brystkasse er velmodeleret med et gabende spydsår i højre side, lændeklædet er kort og stærkt foldet med snip ved højre hofte. Fødderne fremtræder realistisk deformeret over naglegabet (en storetå er fornyet),

Fig. 22. Korbuekrucifiks, o. 1475-1500, med korstræ og bemaling fra 1674 (s. 3081). NE fot. 1984. – *Triumphkreuz, um 1475-1500, Kreuz und Bemalung 1674.*

og de kraftige arme, med korte, udstrakte hænder (tommelfingrene fornyet), er tappet på. Den store, glatte isse har øverst en nedboring, og figurens dybe udhuling bagtil er bag lændeklædet lukket med en rygplade. Det 1674 fornyede kors, 296×210 cm, er kraftigt med endefelter i form af store pålagte rosetter samt et lille symmetrisk »INRI«-bånd.

Bemalingen er fra 1674, rensat og udbedret 1970-72. Hudfarven er lys med meget blod, hår og skæg brunt, torne kronen grøn, lændeklædet forgyldt, korset brunt med enderetter i blå, grønt, rødt, brunt, hvidt og guld. Om istandsættelsen og stafferingen 1674 vidnede en findskrift, gengivet i sognepræstens indberetning 1768: »Denne Crucifix Gud til Ære og Bramminge Kirke til Prydelse lod Peder Nielsen staffere og med et nye Kreutz forbedre Anno 1674«. 1768 hang krucifikset »over for Prædikestolen«,³

dvs. på den nordlige del af triumfvæggen, hvor også Oluf Nielsen så det.¹⁰ 1873 hang krucifikset på korets nordvæg, hvorfra det 1972 flyttedes til skibets sydvæg over for indgangen.

Prædikestolen (fig. 23), formentlig fra o. 1635-40, er et ret enkelt, men veludført snedkerarbejde med gode og til dels velbevarede, samtidige malerier, tilskrevet Jacob Bartholomesen og/eller Jacob van Meulengracht i Ribe.⁴³ Træværket har staffering fra 1733-34.

Prædikestolen består af fire arkadefag, af hvilke de tre danner karnap, det fjerde (lidt smallere) en kort bro ved opgangen. Felterne flankeres på hjørnerne af joniske frisojler med to skaftringe. Arkaderne (fig. 26-27) har kanneleerede pilastre med profilbase og -kapitel samt et tunget bueslag, der ledsages af en forsænket bort med små pyramidebosser. Bueslaget midtdeles af en volutkonsol, og sviklerne udfyldes af beslagværk. Postamentet har hjørnefremspring med ædelstensbosse, og den noget lavere frise brydes tilsvarende af bøjler med semikolontegn over tandsnit. Under postamentfremspringene flankerer små drejede hængeskiver (to fra 1970-72) enkelt udsavede hængestykker (ét nygjort). Kronlisten ledsages af tandsnit, og den fremspringende profilgesims bærer en *bogstol* fra o. 1800-1850 med udsvejfning og gennemskydning i hjerteform. Opsat på en stolpe fra 1972 i skibets sydøsthjørne med trappe vistnok fra 1849 i nord langs triumfmuren. Af en til prædikestolen hørende ÷himmel er bevaret et topstykke i form af en udsavet kartouche (fig. 24), nu genbrugt som bekroning af en salmenummertavle (jfr. ndf.).⁴⁴

Malerierne, der er udført i klare farver på hvidgrå bund, viser brystbilleder af Paulus og tre evangelister, hvis navne er påmalet i de tilhørende frisefelter ovenover. Fra nord ses: 1) (Fig. 25) »S. Paulus«, malet efter et stik i Hendrick Goltzius' hyppigt anvendte apostelserie fra 1589.⁴⁵ Paulus, tyndhåret og gråskægget, sidder i et klippefyldt landskab med venstre hånd støttende på det opstående sværdfæste og en lukket bog i den højre. På stenen foran ham ligger et af hans breve (med fire segl), en detalje, som ikke findes på stikket, og som eventuelt kan være

Fig. 23. Prædikestol, formentlig o. 1635-40 (s. 3082), med samtidige malerier, tilskrevet Jacob Bartholomesen og/eller Jacob van Meulengracht i Ribe (evangelisten Markus nymalet o. 1850). NE fot. 1984. – *Kanzel, vermutlich 1635-40, mit gleichzeitigen Gemälden, zugeschrieben Jacob Bartholomesen und/oder Jacob van Meulengracht in Ribe (Evangelistengemälde mit Markus neu gemalt um 1850).*

tilsat på præstens foranledning. 2) (Fig. 27) »S. Matthevs«, som de øvrige evangelister malet efter Geldorp Gortzius gennem stik af Chrispin de Pas den ældre.⁴⁶ Apostlen ser op fra sin læsning. Venstre hånd ligger i en opslået bog, højre hånd holder endnu et skrift, og bag den ses en tænksom engel med hånd under kind. 3) »S. Marcvs« (jfr. fig. 23), nymalet i 1800'rne med en særegen løve, der stikker hovedet frem forneden. Med lidt god vilje fornemmer man bag det Chrispin de Pas' stik, som det oprindelige maleri må have fulgt.⁴⁷ 4) (Fig. 26) »S. Lvcas«, nøje følgende Chrispin de Pas den ældres stik, idet dog et lille blækhus med penne på bogpulten foran udgør en lille tilføjelse. Lukas ser op fra bogen, som han holder åben med begge hænder; bag hans venstre skulder ses oksens hoved.

Den lysbrogede barokstaffering, uden tvivl fra 1733-34, domineres af grønt, hvidgråt og en klar rød, hvortil kommer forgyldning, lidt blåt og en brunrød marmorering. Indskrifterne står

forgyldte på sort bund, frisens i versaler, postamentfelternes med fraktur: »Ålting er forangelig. Guds Ord det bliffuer Ewin...« (jfr. 1 Pet. 1,24-25). Ord- og bogstavformer antyder, at indskrifterne er overtaget fra den til de tre malerier hørende, oprindelige staffering. Af denne konstaterede man 1970-72 lidt grønt, brunt, hvidgråt, forgyldning og grønlaseret sølv (alt på kridtgrund), mens originalfarven på det nævnte topstykke fra ðhimlen blev fremdraget i sin helhed (fig. 24). En midtmedaljon har brun maureske på hvidgrå bund, omgivet af ornamentik i gulbrunt, rødt, hvidt og blåt.

Prædikestolens noget uregelmæssige form og manglende maleri af evangelisten Johannes viser, at den har været større, formentlig udstyret med ét fag mere i syd. Oprindelig kan stolen eventuelt have haft plads som lektorieprædikestol foran korbuen, i så fald vel i form af en karnap med kortere brofag i nord og syd. 1768 må prædikestolen have stået nogenlunde som

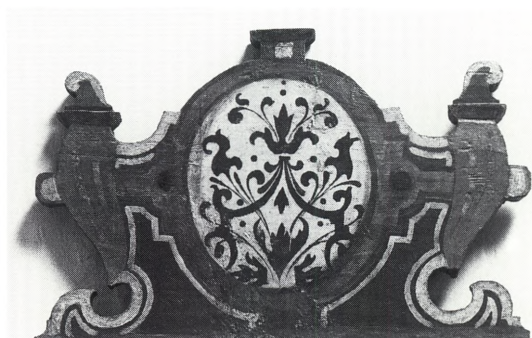

Fig. 24. Prædikestol, formentlig 1635-40, topstykke fra træt Himmel med oprindelig bemaling (s. 3082-83). – *Kanzel, vermutlich 1635-40, Aufsatz von træt Himmel mit ursprünglicher Bemalung.*
nu, da korbuekrucifikset (på triumfvæggens

nordside) omtales over for den.⁴⁸ Ud over den på træet bevarede barokstaffering har prædikestolen midt i 1800'rne (vel 1849) fået en overmaling, der også omfattede malerierne. De

Fig. 25. Paulus, prædikestolsmaleri, o. 1635-40 (s. 3082, jfr. fig. 23). NE fot. 1994. – *Paulus, Kanzelgemälde, um 1635-40.*

fremtrådte herefter til dels forvanskede, træværket med en staffering i hovedsagelig hvidt, brunt og blåt. 1873 har stolen været reduceret til sin nuværende størrelse, idet Helms da nævner de samme fire malerier som nu. Det ene, Matæus, var ladt urørt af opmaling og viste maleriernes gode oprindelige arbejde, de andre var derimod »blevne forfærdelige at se på«. Prædikestolen var 1873 anbragt lidt nordligere end nu, med opgangsfaget inde i selve korindgangen og trappe fra koret ved korbuens sydside. Sin nuværende opsætning og trappeplacering har prædikestolen fået sidst i 1800'rne, da rammeværket maledes i gråt med enkeltheder i guldbronz, brunt, rødt og grønt (jfr. fig. 29). 1970-72 hentes stumpe af den ved en af 1800'ernes istandsættelser nedtagne Himmel frem,⁴⁴ og prædikestolen fik sin nuværende fremtræden.

Stolestaderne er i deres kerne fra o. 1580-1600 med stærkt omdannede gavle og enkle bænke fra 1970-72. Gavlene, nu 107 cm høje, har på egnens ungrenæssancevis to fyldinger og kronet af lave trekantgavle fra 1970-72. Af rammeværket er en del oprindeligt, en del fra 1700'rne (vel 1733-34), da gavlene øjensynlig er blevet gjort smallere. Det ses især på de fire forreste, hvis gamle fyldinger er bibeholdt i forskåret stand (fig. 50). Overfyldingerne har her akantusløv, underfyldingerne foldeværk med egnstypiske, hjerteformede gennembrydninger. Fra o. 1580-1600 er også indgangspanellerne i fem fag, det østre med højfyldinger under neglesnit, det vestre endvidere med frisefyldinger. Bemaling fra 1972 i beige. På stadernes gamle dele er 1967 konstateret seks farvelag, inderst sås mørkebrunt (1639?),⁴⁹ derover mørkegråt (1733-34?), blåt (1800),⁵⁰ lysegråt (1849?), egetræsmaling fra slutningen af 1800'rne og en nyere bemaling i gråt, brunt og gult, vistnok fra o. 1910.

1768 nævnes i kirken 15 mandsstole med fem sæder samt 12 kvindestole »ligeledes« og en herskabsstol i tårnet (jfr. ndf.).³ 1863 savnede kvindestolene rygstød, og det besluttedes, at de inden længe burde fornys. Det må være sket engang før 1895, da stolene i syd blev repareret og forandret svarende til nordsidens.⁹ Herefter fremtrådte staderne som det ses af interiørfoto-

Fig. 26-27. Prædikestol, formentlig 1635-40 (jfr. fig. 23), evangelistmalerier tilskrevet Jacob Bartholomesen og/eller Jacob van Meulengracht i Ribe (s. 3083). 26. Lukas. 27. Mattæus. NE fot. 1994. – *Kanzel, vermutlich 1635-40, Evangelistengemälde, Lukas und Matthäus, zugeschrieben Jacob Bartholomesen und/oder Jacob von Meulengracht in Ribe.*

grafiet o. 1905 (fig. 29) med gavlafslutninger fra de seneste moderniseringer og bibeholdte $\dagger$ for-paneler fra o. 1580-1600.

Af en ($\dagger$)*præste- og skriftestol*, oprindelig fra o. 1580-1600, er bevaret en højrygget »lænestol« for præsten, 140 cm høj, udført formentlig 1849 af planker med enkel udsvejfning (fig. 28). Kirkens skriftestol, for hvis renovering Gabel priestes 1734 (se maleri ndf.) blev angiveligt ødelagt ved korbranden juledag 1847.²⁶ I den 1849 genrejste skriftestol ses dog at have indgået en hel panelvæg med dør fra o. 1580-1600, der må have stammet fra den gamle. Væggen, som i en højde af ca. to meter aflukkede korets nordøsthjørne (jfr. fig. 29), udgjordes af to fag med tre rækker

højfyldinger samt sydligst en dør, hvis overfylding var åben som et vindue. Stolen var o. 1905 egetræsmalet, o. 1910 hvidmalet (jfr. fig. 48). Kasseret før 1940 bortset fra lænestolen, der indtil 1972 stod ved korets sydvæg, nu ved dets nordvæg.

$\dagger$ *Degnestole*. En degnestol, ligeledes berørt af branden 1847, blev 1849 genopført.²⁶ Det er formentlig den, der anes syd for alteret på et fotografi o. 1905 (fig. 29), der tillige viser en pult til degnen lige under prædikestolen.

Herskabsstol (fig. 30), 1639, for Bramminge Hovedgård, med fædrene våbener for Iver Lange og Inger Hvas. De to gavle, 139 cm høje, har pålagt pilaster med kannelering, profilkapi-

tæl og postament med ædelstensbosse, samt kronende topstykke i form af en rulleværkskar-touche. Herpå ses over ovale felter med »Anno/1639« (reliefversaler) medaljoner med de nævnte våbener indfattet af neglesnit. Det ene er et Langelvåben med initialerne »ILF« for »Iver Langes Fædrene«, det andet et Hvasvåben (af Ormstrup) med »IHF« for Inger Hvas' Fædrene. Mellem gavlene har en låge to kvadratiske fyldinger og hængsler, hvis bukkehornsbeslag er delvis fornyede. Mens bænken er ny, er forpanelet (kirkens vestre indgangspanel) måske fra 1639, men snarere tilhørende stolestadernes oprindelige dele fra o. 1580-1600 (jfr. ovf.). Malet 1972 i toner af beige med hvide indskrifter og skjolde. Herunder er 1967 konstateret samme farvelag som på stolestadernes ældre dele (jfr. ovf.). Efter sin type må stolen oprindelig have stået forrest blandt skibets stader med en pendant overfor. Nu i skibets nordside vest for indgangen.

Fig. 28. Præstesæde, vistnok 1849, fra ældre (†)præste- og skriftestol (s. 3085). NE fot. 1984. – *Pastorensitz, wohl 1849, von älterem (†)Beichtstuhl.*

En *†herskabsstol*, indrettet 1736 af Christian Carl Gabel og Anne Benedicte Steensen som en »indelukt Stool« nederst i kirken (DaAtlas), har været af den tids type med vægge, loft og vinduer.⁵¹ 1768 omtales den som Bramminggårds stol »i tårnet« med dobbelte døre for,³ mens Helms 1873 nævner kronende våbener for Gabel og Steensen samt årstallet »1736«. Fjernet med opsætning af torgel nr. 2 1910-11.

Fløjedor (fig. 51), 1800, mellem våbenhus og skib, 230×127 cm. Fløjene har to fyldinger med rifling og anslag i form af en ligeledes riflet midtpilaster med rosetkapitel. Øverst læses i relief »18/00« (udvendig) og »T/Ø« for kirkeejeren Terman Øllgaard. Låsetøj og låseblink af messing synes oprindeligt. Malet som stolestaderne. 1967 konstateredes som oprindelig bemaling en blå, der har været afpasset stolestaderne.

Orgel, 1939, med fire stemmer, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Disposition: Manual: Quintatøn 16', Rørføjte 8', Principal 4', Rauschquinte II; oktavkoppel, svelle. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Facade med uindrammede attrappiber af sølvbronzeret zink. På podium i tårnrummet. *†Orgler*. 1) Antagelig bygget o. 1860 af Peter Mortensen Gudme, Svendborg. Et manual med o. fire stemmer. Placeret i det nordøstre stoleværk, med vestvendt facade og spillebord (jfr. fig. 48).⁵² 2) 1910 eller 1911, med fire stemmer, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Pneumatisk aktion, bælgventil-vindlade.⁵³ På samtidigt *†orgelpulpitur* i kirkens vestende.¹⁵

Salmenummertavle, o. 1920, 110×51 cm, med hængecifre og mørkebrun bemaling, siden 1972 kronet af ovennævnte renæssancetopstykke (fig. 24) fra prædikestolens *†himmel*. En *†salmenummertavle* fra 1800'ernes senere del, sortmalet til påskrift med kridt, ses nord for korbuen på interiørfotografi fra o. 1905 (fig. 29).

Præsterækketavle, o. 1900, 179×133 cm, med enkel skønvirkeramme og hvid påskrift på mørkebrun bund under overskriften: »Præster ved St. Knuds Kirke Bramminge«. Rammen står egetræsmalet med lidt uægte guld. Før 1972 på skibets vestvæg syd for tårnbuen, nu opsat på nordvæggen i tårnrummet.

Fig. 29. Indre set mod øst. Kr. Hude fot. 1905. – *Kircheninneres gegen Osten, 1905.*

Et maleri (fig. 36) fra midten af 1600'rne, af en ukendt franciskanerbroder, er 1734 skænket af kirkeejeren Christian Carl Gabel som et billede af den formodede værnehelgen S. Knud og da forsynet med tavleagtige vinger med en vidtløftig indskrift, forfattet af den daværende præst Poul Kurtz. Den omfatter dels et mindeskrift for S. Knud, dels en hyldest til Gabel, der som kirkens patron har ladet den reparere og staffere.

Selve maleriet, 190×123 cm, med en smal rundstavsramme, er udført i olie på lærred, som siden en restaurering i 1800'rne er overført på træ. Det viser en midaldrende mand med tonsur og kort, let gråsprængt skæg, stående ved et bord iført mørkegrå kutte og med bare fødder i sandalerne. Venstre hånd hviler på en bog med hebraisk skrift, der ligger opslået på bordet, den højre holder en rød perlekæde med et lille kors

og en hængemedaljon. Baggrunden er gråbrun med et hængeklæde, der som dugen er rød, gulvet udgøres af skaktavslagte fliser i hvid og sort marmor. Da billedet er stærkt helet ved en restaurering 1914 (jfr. ndf.) har en naiv tegning fra o. 1875 (fig. 34) en vis værdi ved at fremstille maleriets ældre tilstand.

Rammen må som vingerne være fra 1734, da tilsvarende, spinklere rundstave indfatter vingetavlerne, som har en omgivende, udsavet for-siring, malet med rød og forgyldt akantus samt blomster og frugtbundter på hvidgrå bund; rammelisterne er rødmarmerede. Indskriften, i forgyldt fraktur på sort bund, lyder: »På Dette Stychche kand Mand See Kong Knud Den Fierde, Kong Svends den anden Søn, som otte Aar regierde, Halffiersindstiuge og Tre Konger For Ham var I Dannemarch. Men Hand Den

Første Ære bar, at Hand Een Fader For Guds Huus har Vildet Være, Som Baade Holt Guds Ord og Tiennere I ære. Hand Privilegier Til Geistlige udgaf, Som Hannem Tacche Maa Derfore I Hans Graf. Hand Bød af Præsterne til Deris Løn og Føde Bør gifvis Tiende af Ald Qvæg og Jordens Grøde. Mens ach, Da Louens Lius Forbedred blef Antendt, Den Salig Herris Lius og Lif blef Slugt og Endt. Thi Nørre Jyderne, Som Nødig Vilde Tiende, Til Odense I Fyen, Som Aabenbare Fiende Forfulgte Ham, Udi Albani Kirche Blef Hand Dræbt og Offret; BLACH, Som Judas Verchet dref. For Slig et Lif og Død Er Denne Konge Blefven I Kirchen Schriinlagt Blant Helgene indschreven. Til Een Afmindelse at Hand ey Glemmis bør Er Bygt Knuds Kirche Som Udødelig Ham gjør. Den Helget Konge Knud, Der Døde Som Een Abel, Opreyse Lader Her Geheimeraad von Gabel,

Fig. 30. Herskabsstol for Bramminge hovedgård, 1639 (s. 3085). NE fot. 1984. – *Herrschaftstuhl für den Gutshof Bramminge Hovedgård, 1639.*

Fig. 31. Lysekrone, o. 1600, med arme vistnok fra 1733-34, angiveligt skænket af Christian Carl Gabel (s. 3089). NE fot. 1984. – *Kronleuchter, um 1600, mit Lichtkränzen wohl von 1733-34, angeblich eine Stiftung des Christian Carl Gabels.*

Patron For Kircherne, Vor Stifts Befalings Mand, Som Kongen, Riget Troe har Tient til Land og Vand. Hand ey Alleene Har her Ladet Reparere, Men Dette, Som Er Rart Blant Alle udstaffere. Guds Kirche Dette Verch Alleene Vidne Bær, Hand ærer Gud, og af Hands Ord Een Elscher er. Hvert Kostbar Schilderie af Schildre kand hans hierte, Der Tacher Gud, Som Sit Ord og Huus Ham Lærte, Naar Mand blant Ellefve hvert StycheRet Beseer, Hans lefvende Portrait Dog Ziirer Kirchen Meer. Hand Tage Schal Siin Priis af Denne Altar Taufle, af Præche Schrifte Stoel, af Loft af hver Een Naufle, Hand Kostet har og Viist, at være Kirchens Ven. Han Bygget har Guds Huus, Gud Bygge Hans igien. Glem ey hver Kirchens Len Her Gabel Tach at yde, Fordi hand Kirchen har Saa herlig Ladet Pryde. Af hver Een Kirche Stoel Schal giøris for Ham bøn. Gud Selver Være Vil Hans Schiold og Stoere Løn. Poul Curtz Sogne Præst Til Bramminge og Darum Sogner. Anno 1734«.

Få år efter mindetavlens opsætning i skibet over kirkedøren, ville Terkel Klevenfeldt i sin rejsedagbog 1741 vide, at det gamle portræt i

»munkehabit« var hidført af Gabel fra S. Knuds Kloster i Odense »og derfor prætenderer at være kong Knud«. Selv holdt Klevenfeldt portrættet for en gråbrodermunk, »og var det helt ufordøjeligt for kong Knud, om sådan en karl skulle tillægges kongelig ære i hans sted«. ⁵⁴ Såvel pastor Hillerup som Erich Pontoppidan videregiver traditionen om portrættets erhvervelse i Odense og opfattede det som en fremstilling af helgenkongen, ifølge Pontoppidan »i Harnisk og med en Munkekappe over« (DaAtlas). ⁵⁵ 1872 mente Oluf Nielsen at kunne genkende den afbildede som et portræt af Odense Klosters sidste prior, Kristen Poulsen (†1575), ⁵⁶ en tanke, som Helms med rette afviser med henvisning til den klart gengivne gråbroderklædning. Tavlen, hvis maleri engang i 1800'erne er klæbet over på træ, trængte 1910 stærkt til restaurering ⁹ og maleriet blev yderligere opfløst ved en da udført nedtagning. Efter en omfattende og helende restau-

Fig. 32. Løvehoved med delfinring, detalje af lysekronen, o. 1600 (s. 3089, jfr. fig. 31). NE fot. 1994. – *Löwenkopf mit Delfinring, Detail von Kronleuchter, um 1600.*

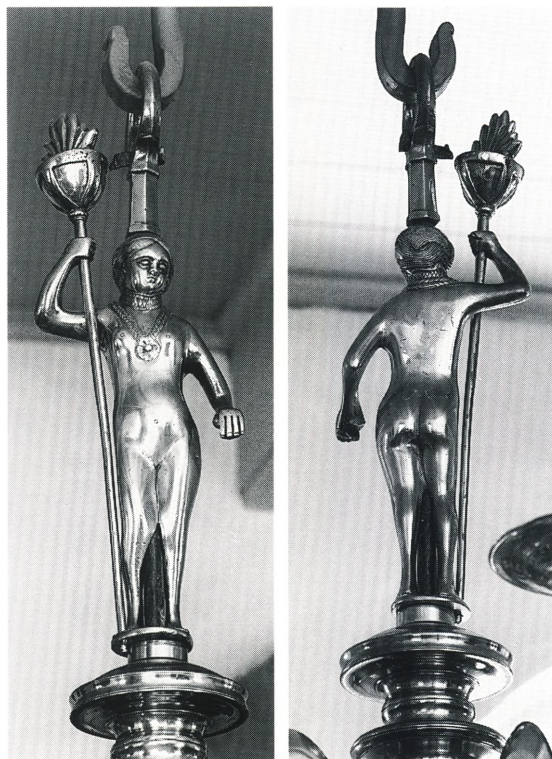

Fig. 33a-b. Lysekronen o. 1600 (jfr. fig. 31), topfigur »Vera Lux« (s. 3089). a. Forside. b. Bagside. NE fot. 1994. – *Die Figur »Vera Lux« vom Kronleuchter, um 1600 (vgl. Abb. 31). a. Vorderseite. b. Rückseite.*

tering 1914 er tavlen ophængt på sin gamle plads i skibet over indgangen.

Et *maleri af sognepræst I. F. P. Hougaard (†1922) hang indtil 1972 nordligt på skibets vestvæg; nu i S. Ansgars kirke (s. 3108).

Lysekroner 1) (Fig. 31) o. 1600 med noget yngre arme, angiveligt skænket af Christian Carl Gabel, måske i forbindelse med hans restaurering af kirken 1733-34. Den prægtige krone, 132×151 cm, har 2×8 S-svungne lysearme, der ud fra deres enkle, klingelignende form må være sekundære, vel fornyet i forbindelse med op-sætningen i kirken. Balusterstammen har skarpe ringe, pæreformet midtled og nederst et afsluttende løvehoved med delfinhængering (fig. 32). Øverst står som topfigur *vera lux* (det sande lys)

i skikkelse af en nøgen kvinde (fig. 33a-b) med sirligt lagt hår, halskæder og en lang fakkelstav i højre hånd; venstre hånd er nu tom, men kan have holdt et våbenskjold. ⁵⁷ Kronen, der vel fra

Fig. 34. Maleri af ukendt franciskanerbroder, o. 1650 (s. 3087f., jfr. fig. 36), aftegnet i den formening, at det skulle forestille Odense Klosters sidste prior Kristen Poulsen (†1575). Akvareltegning o. 1875. – *Bildnis eines unbekannten Franziskanerbruders, um 1650 (vgl. Abb. 36), nachgezeichnet in dem Glauben, es stelle den letzten Prior Kristen Poulsen (†1575) vom Kloster in Odense dar.*

første færd har hørt hjemme på en herregård (Bramminge?), omtaltes 1768 midt i skibet, og det tilføjes, at den skulle være givet af geheimeråd Gabel.³ Kronen hænger stadig på sin gamle plads. 2-3) To nyere messingkroner i barokform med hængeskugle. I skibets øst- og vestende.

Kirkeskib, skonnertbriggen »Gerda«, bygget o. 1936 af overportør N. C. Poulsen, Bramminge og bortloddet til fordel for juleindsamling. Ophængt 29. aug. 1948 som gave fra Hans P. Høe, der havde købt den af indsamlingens vinder.⁵⁸

Klokker. 1) 1987, tv. 56 cm, med indskriften: »Støbt til Sct. Knuds kirke i Bramming af Paccard 1987«. Hals og slagring smykkes af vinranker. Ophængt i slyngebom i tårnets nordre glamhul. 2) (Fig. 35) 1300'rne, tv. 55 cm, med to tovsnoede lister om halsen og profilering ved overgangen mellem legeme og slagring (Uldall, s. 53). Frem til 1987 ophængt i slyngebom i tårnets nordre glamhul. Nu ude af brug, opsat i våbenhuset med sin bom. En *†klokke* afleveredes ved klokkeskatten 1528.¹⁹

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 37) o. 1744, over Dorthe Rantzov, hvis hvilested beredtes af Geheimeråd von Gabel. Født 1673 af en højberømmelig stamme, hendes fader og moder var Frans Rantzov og Helle Urne, hendes brødre det navnkundige heltepar, de kongelige generalløjtnanter Johan og Jørgen Rantzov. I sit ægteskab med brigadér Niels Munth blev hun velsignet med to sønner, som sørgende efterlever. †17. maj 1744 i Vejle efter 71 års møjsommeligt levned.

Gravtavlen, 156×135 cm, er udført af fem glatte fyrreplanker, sammenpløjet til en plade,

Fig. 35. Klokke (nr. 2, s. 3090), 1300'rne. NE fot. 1984. – *Glocke, 14. Jh.*

Fig. 36. Ukendt franciskanerbroder, maleri o. 1650, skænket af kirkeejeren Christian Carl Gabel 1734 som en fremstilling af kirkens (formodede) værnehelgen S. Knud af Odense (s. 3086). NE fot. 1984. – *Unbekannter Franziskanerbruder, Gemälde um 1650, gestiftet vom Kirchenpatron Christian Carl Gabel 1734 als ein Bildnis des Hl. Knud von Odense.*

der er enkelt forsiret ved udsavning, oventil i form af en krone. Gravskriften er malet med forgyldt fraktur på sort bund, kronen fremtræder forgyldt, og ved siderne kanter rødt og grønt akantusløv indskriften, hvis afsluttende gravvers rimer på godt jysk: »...Den rette Kiærlighed til Gud du haver baaren, og som en Christen mod Din Næste altid vaaren. Med de Nødtrængende medlidenhed Du bar. Hvad skal vi sige meer! Du ret en Rantzov var«.

Epitafiet hænger siden 1972 atter på sin oprindelige plads på skibets sydvæg.⁶⁰ Formentlig 1849 blev det flyttet til korets sydvæg, hvor O. Nielsen og Helms så det.⁶¹ 1899 måtte »mindetavlen i koret« tilbørlig fastgøres,⁹ 1951 skønnedes dens tilstand så miserabel, at den næppe stod til at redde, hvorfor menighedsrådet 1957 ønskede den nedtaget og forgæves tilbød den til Den antikvariske Samling i Ribe; bl.a. manglede

nedre del af den planke, hvorpå gravversets strofeindledninger stod at læse. Ved restaureringen 1970-72 blev dette parti fuldstændiggjort (i egetræ), og påskriften suppleret efter ældre afskrifter, inden epitafiet ophængtes på sin nuværende plads.

2) (Fig. 39) o. 1748, »Paa Brammin[ge Kirkegaards nordos]t Side er i Grundmuret Begravelse nedsat...« Christian Carl von Gabel til Bramminge, ridder, gehejmeråd, stiftsbefalingsmand over Riber Stift og amtmænd over Riberhus amt, *Mortensaften (10. nov) 1679 i København, †3. aug. 1748 på Bramminge, med samt sine hustruer, Friderica Amalia Schultz, †1731 i Ribe, som Herren hensovede«, og Anna Benedicta Steensen, †1756 i Ribe, som levede med ham uden livsarvinger. Han har med største berømmelse tjent tre danske konger og fædrelandet. Han

Fig. 37. Epitafium (nr. 1, s. 3090), o. 1744, over Dorothea Rantzau. NE fot. 1984. – *Epitaph für Dorothea Rantzau, um 1744.*

blev søløjtnant 1700, søkaptajn 1704, kammerjunker 1708, kommandør til søs 1711 og schoutbynacht 1713. Tilfægtede med den danske eskadre over den svenske 24. april 1715 sin konge ved Colberger Heide en fuldkommen sejr og fratog den svenske schoutbynacht Wachtmeister syv orlogsskibe og fregatter. Derpå blev han viceadmiral 1. maj 1715, kammerherre og ridder af Dannebrog 1717, overkrigssekretær 1719, stiftsbefalingsmand over Riber stift og amtmand over Riberhus amt 1726 og geheimeråd 1731, »Han var gudfrygtig, retsindig, belevet, from, mandig, troe, efterlod sig et udødeligt Navn. Kirker, Skoler, Hospitaler i hele Stiftet raaber: Ach, [Ach vor Gabe]ll er borte«.

Monumentet (jfr. gravkammer nr. 1), af sandsten, 390 cm højt, er formet som en obelisk med Gabels foranstillede buste i hvid marmor (fig. 38), 92 cm høj. Den viser ham med streng martialsk mine, en lang, lokket paryk og brystharnisk med ordensbånd. Et højt postament, med gravskriften i fordybede versaler, bærer busten,

der omgives af trofæer i form af hjelm, sejl, anker, morgenstjerne, kanon, ladestok, kugler m.m. Over busten ses Gabels våben udhugget på obeliskens, der øverst kronet af en kanneleret vase med roser. Gravskriften er 1970-72 suppleret efter ældre afskrifter,⁶² ligesom monumentets oprindelige staffering er udbedret og helet. Indskriften står forgyldt på sort bund, våbenskjoldet heraldisk malet, trofæerne sorte og gule. Sandstenen i øvrigt og Gabels buste står nu i stenens farve, idet en hvid overstrygning fra 1879 er fjernet.

Monumentets opbygning bærer præg af engelsk tradition og skyldes formentlig Simon Carl Stanley, der netop 1747 var vendt tilbage til København efter i en længere årrække at have virket i England.⁶³ Epitafiet, der har sin oprindelige plads ved skibets nordvæg lidt øst for

Fig. 38. Christian Carl Gabel, buste på epitafium (nr. 2, s. 3092), o. 1748, tilskrevet Simon Carl Stanley. NE fot. 1994. – *Büste des Christian Carl Gabels. Epitaph, um 1748, zugeschrieben Simon Carl Stanley.*

indgangen,³ omtales 1769 som »nylig opsat« (DaAtlas). Det synes fra første færd indfattet af et sort, kalkmalet $\dagger$ sørgedraperi på den omgivende vægflade. Heraf sås 1970 ca. to meter over gulvhøjde en hængesnip, hvorfra der kunne følges et skråt forløb op imod monumentets top. Draperiet stod øjensynlig fremme til 1879, da kirkesynet ønskede »den sorte kant på muren om Gabels mindesmærke« afskrabet og selve monumentet hvidtet.¹⁵ Forinden havde der 1883 været forslag om en restaurering af det medtagne monument, og nye fulgte 1929 og 1942, inden mindesmærket 1970-72 underkastedes en gennemgribende istandsættelse.

3) (Fig. 40) o. 1760, Henrik Christian Wormskjold (jfr. sygesæt), herre til Bramminge og kongelig majestæts kancellisekretær, *17. okt. 1726 i Aalborg, †6. maj 1760 på Bramminge og begravet ved denne kirkegårds sydøsthjørne i en muret grav. Gift 5. sept. 1749 med Ingeborg Christiane Teilmann, *1720 på Schrunsager, (†4. maj 1785). I ægteskabet avledes i følgende orden: Peder Wormskiold, *26. aug 1750 på Bramminge. Christine Marie Wormskiold, *8. juni 1752. Ane Marie Wormskiold, *25. juli 1753, †8. okt. Christian Wormskiold, *7. aug. 1754. Christiane Friderica Charlotte Amalia Wormskiold, *2. okt. 1756. I et afsluttende gravvers henvender hustruen sig til sin ægtemand: »Far evig vel afdøde ven! Skönt mig du ikke lever, for mig dog daglig op igien Du lever, stedse svever. Saa levende du hos mig gaar, at tit, skönt her dig sauner, jeg griber, tenker, dig ieg faar, Men ak! Kuns skyggen fauner. Disse sidste Afskeeds Linier tilsatte af I. C. Teilmann«.

Epitafiet (jfr. gravkammer nr. 2), af kalksten, har form af en gravsten, 195×124 cm, med gravskriften i et stort, udsvejfet og let ophøjet skriftfelt (reliefskriveskrift). Herom udfyldes hjørner og mellemrum af finthugget løvværk og rocailles, og øverst flankeres de afdødes våbener af to engle, der med deres venstrehånd peger ned mod et timeglas og et kranium ved deres fødder. Epitafiet har original bemaling, indskrift og ornamenten står forgyldte på sort bund, og på våbenerne ses dertil blå, hvidt og rødt.

Epitafiet er siden 1972 atter indmuret på oprindelig plads østligt på skibets nordvæg.⁶⁴ 1894 fortrængtes det herfra ved opsætningen af en kakkelovn i skibets nordøsthjørne. Ved restaureringen 1972 var bemalingen så slidt, at ca. 10% måtte suppleres.

Fig. 39. Epitafium (nr. 2, s. 3091), o. 1748, over Christian Carl Gabel samt hans hustruer Frederica Amalia Schultz og Anna Benedicte Steensen. Tilskrevet Simon Carl Stanley. NE fot. 1984. – *Epitaph, um 1748, für Christian Cad Gabel sowie für seine beiden Ehefrauen. Zugeschrieben Simon Carl Stanley.*

Fig. 40. Epitafium (nr. 3, s. 3093), o. 1760, over Henrik Christian Wormskjold og hans hustru Ingeborg Christiane Teilmann. NE fot. 1984. – *Epitaph, um 1760, für Henrik Christian Wormskjold und seine Ehefrau Ingeborg Christiane Teilmann.*

4) (Fig. 41) o. 1827. »I Øst-siden af denne Kerkgaard er i en grundmuret Begravelse nedsat det jordiske af Justitsraad Termann Øllgaard«, *14. sept. 1745 i Varde, †19. juni 1827 på Bramminge. Han var ejer af Bramminge gård og gods fra majdag 1775 indtil sin dødsdag og levede stedse i ugift stand. Skønt han ikke var embedsmand, har han dog som medlem af flere kongelige kommissioner i Ribe amt tjent staten. »Et godt Rygte er bedre end en god Salve, og Dødens Dag bedre end Fødselens Dag (Præd. 7,1)«.

Monumentet (jfr. †støbejernskors og gravkammer nr. 3) udgøres af en høj rundbueniche med imiteret kvaderindfatning, hvori er indfældet en hvid marmortavle, 153×90 cm, med

gravskriften i fordybet skriveskrift. Tavlen kronet af en lav gavl med æggestav og akroterier, under indskriften er i relief udhugget en bånd-omvundet laurbærkrans, og nederst afslutter en dobbeltvolut med bladværk. Kvadrene står brunmarmorerede, nichens bund sortmalet. 1970-72, da denne bemaling udbedredes, kunne det konstateres, at den udgjorde en nyere genskabelse af monumentets oprindelige, som findes bevaret under et mellemliggende stafferingslag fra 1879.¹⁵ Det omfattede blågrå kvadre og en mørkebrun nichebund.

Gravsten. 1) O. 1711, sat af ægtemanden over ærlig og gudfrygtig matrone Helle Justdatter Holst, *5. feb. 1686 i Langegaard i Bramminge sogn. Hun kom 4. nov. [1703] i ægteskab med Christen Sørensen Rygaard, forvalter på Bramminge, †14. april [1711], var i ægteskab 7 1/2 år og avlede tre børn, [to] sønner og en datter, af

Fig. 41. Epitafium (nr. 4, s. 3093), o. 1827, over Terman Øllgaard. NE fot. 1984. – *Epitaph, um 1827, für Terman Øllgaard.*

hvilke her hviler den ene søn Iohan Christensen Rygaard, [†3. aug.] 1710 1 1/4 år gammel, og datteren Sophie Amalia Christensdatter Rygaard, †24. april 1711 i hendes alders 6. år. Gravskriften er her suppleret efter afskrifter 1768 og 1872.⁶⁵

Grå kalksten, 207×135 cm, med gravskrift i reliefversaler, indfattet af stor, højoval laurbærkrans, der forneden rummer et lille våbenskjold, hvis blomstermotiv gentages på hjelmtegnet. Stenens øvrige indskrifter er i indhuggede versaler. I de øvre hjørner holder engle palme grene og over gravskriften et af blomsterranker kranset ovalfelt med ordene: »Wer tro indtil døden, da vil ieg gieve dig liffsens Krone. Apoc. 2 (Åb. 2,10)«; efter ordet »krone« er udhugget en bøjlekrone. I de nedre hjørner står Moses med Lovens Tavler og Johannes Døberen (fig. 42), begge med deres navn på et lille skriftbånd. De flankerer et ovalfelt med ordene: »Denne steen hafuer Christen Sørensen Rygaard bekostet sine af døde salige hustru oc børn til æreminde«. Ranker og blomster fylder ud i mellemrummene, og øverst på stenens rand er (på hovedet) indhugget navnene på de tre gravlagte.

Stenens gamle plads var i korgulvet,⁶⁵ hvor den 1901 var sunket og ønskedes hævet. 1904 ønskede kirkesynet, at den sammen med nr. 2 blev optaget af gulvet og sat mod væggen i korets sydside.¹⁵ Nu indmuret i tårnrummets sydvæg.

2) O. 1717, over tre salige børn af Laust Frandsen af Lild Darum, Anna Laustdaat(er), †10. april 1717 i hendes alders 6. år, Søren Lausten, †17.juni 1710 tre uger gammel, og Søren Lausten, †12. sept. 1713 fem uger gammel. Grå kalksten, 133×89 cm, med indskrift i reliefversaler, omfattet af en stor, højoval laurbærkrans. To engle i stenens øvre svikler sætter en krone over gravskriften, og stenen i øvrigt fyldes ud af storakantus. Stenens gamle plads var i skibets gulv, hvorfra den 1904 ønskedes optaget og hensat med nr. 1 mod væggen i korets sydside. Nu opsat svært tilgængelig ved tårnrummets nordvæg.

En muret *gravkrypt* (fig. 45) under tårnet må formodes indrettet sidst i 1600'rne af Johan

Fig. 42. Johannes Døberen, udsnit af gravsten (nr. 1, s. 3095), o. 1711, sat af Christen Sørensen Rygaard over hustruen Helle Justdatter Holst og deres børn. NE fot. 1994. – *Johannes der Täufer, Ausschnitt aus Grabstein, errichtet von Christen Sørensen Rygaard für seine Frau und ihre Kinder. Um 1711.*

Rantzau (†1708), idet den skal rumme en tidligt afdød broder til ham foruden hans 2. hustru Sofie Amalie Friis' stedfader Kaj Lykke (†1699 eller 1702), der levede sine sidste år på deres gård Bramminge. Krypten måler 310×225 cm og er 180 cm høj (jfr. fig. 4), med tøndehvælving og nedgang ad en stejl trappe i øst, hvortil der er adgang via to svære gulvlåger vestligst i skibets midtgang.

De to *kister* (fig. 45), der står hævet på lave murbænke, er begge fornyede i 1800'ernes senere del, af egetræ, egetræsmaledet og forsynet med enkle kisteplader af messing. 1) En Rantzau, formentlig Frederik Rantzau (jfr. ndf.), kisten fra o. 1875, 212 cm lang, med skråkantet, profileret låg og på kistepladen graveret: »Rantzau«. Det

Fig. 43. Inderkiste af bly, slutningen af 1600'rne, formentlig Frederik Rantzaus (s. 3095). Fot. 1941 i NM2. – *Innensarg aus Blei, vermutlich für Frederik Rantzaus. Ende des 17. Jh.*

nu hovedløse lig ligger i en oprindelig inderkiste af bly, ca. 190 cm lang, der er tildannet efter legemets form med særligt hovedrum (fig. 43). Sydligst i krypten. 2) Kaj Lykke, kisten fra 1886, i størrelse som en velvoksen barnekiste, 160 cm lang, med kannelerede hjørnelisener, kuglefødder og skråkantet, knopforsiret låg. På kistepladen læses i graveret skriveskrift: »Cai Lykke forhen Herre til Gisselfeld, Rantzausholm m.m. Oberst til Hest, Befalingsmand på Aalborghus, født 1624, død 1702. Fred!«. Det sammenrodede skelet savner sit hoved (fig. 44), der længe var i Anatomisk Museum i København, og som siden 1994 er i Bramming Egnsmuseum.

Krypten kaldes 1768 en åben begravelse med to *†kister* af egetræ, den ene med ødelagt låg, hvorved man kunne se en indre blykiste.³ Året efter sagdes begravelsen at rumme en ung Rantzaus i en blykiste, broder til Johan Rantzaus, samt den ulykkelige Kaj Lykke (DaAtlas). Oluf Nielsen ville midt i 1800'rne vide, at den ene kiste var af bly og rummede »en ung Rantzaus balsameret, han var død på en udenlandsrejse og broder til Johan, Jørgen og Palle Rantzaus«. I så fald må der være tale om Frederik Rantzaus, der vides død i Frankrig.⁶⁶ Om Kaj Lykkes kiste kunne han berette, at den var af fyr(?) og engang midt i 1700'rne havde haft låget løst, hvorved man så hans legeme ligge helt og holdent, »men Gabel lod kisten igen tilslå«. Siden var der sket megen

forstyrrelse i begravelsen, idet næsten alt var hensmudret, og Kaj Lykkes hoved havde en mand taget med sig til København og uden tilfaldelse foræret det til Anatomisk Museum. Her »fremkaldte Kaj Lykkes hoved en interessant undersøgelse, idet franskmændene Quatrefages ville påvise, hvorledes menneskeslægten går frem fra et lavere trin til et højere og påstod, at man af og til kunne finde hoveder, der var en gentagelse af dem, der fandtes på de ældre trin; Kaj Lykkes hoved skulle være et eksempel herpå, idet han, der var sin tids skønneste mand, havde et hoved som en idiots. Klogskab var formodentlig dog ikke denne mands stærke side, og hans skønhed véd jeg ikke, om man tør fremhæve; det var på grund af hans rigdom, at verset lyder: Enhver skøn jomfru hun ønsker sig, Gud give Kaj Lykke han vil have mig«. ⁶⁷

Hovedet har siden givet anledning til fortsat anatomisk debat og figureret i talrige, også historiske værker.⁶⁸ Dets fjernelse fra gravkrypten var sket 1858 og skyldtes den medicinstuderende Gabriel Michael Friis (1832-1900),⁶⁹ der i et brev til Nationalmuseet 1869 berettede følgende herom: Under et besøg på Bramming var han gået ned i begravelsen med et par folk, der kendte den. Her fandtes levninger af to lig og ikke flere; det ene lå i en blykiste, det andet i en trækiste, hvoraf dog kun rudimenter var til-

Fig. 44. Kaj Lykkes kranium (s. 3096, jfr. fig. 45). Efter Naturens Verden 1938. – *Der Schädel Kaj Lykkes.*

bage. Man bragte ham først et hoved, som man erklærede for Kaj Lykkes, og som han fandt særdeles stygt, idet det »mere så ud til at kunne have tilhørt en idiotisk person end Danmarks smukkeste mand«. Det andet kranium, derimod, var et af de smukkeste, Friis havde set, hvorfor hans første tanke var, at der måtte være sket en forbytning. Imidlertid kunne dette ikke være tilfældet, da det smukke hoved tydeligvis havde tilhørt en ung mand på nogle og tyve år, mens Kaj Lykke jo var død gammel.⁷⁰

Den megen opmærksomhed om ligene kan være årsagen til, at man herefter lod de nuværende kister gøre, først Rantzau-kisten og 1886 Kaj Lykkes, der af sparehensyn kunne indskrænkes til barne- eller konfirmandstørrelse. Og 1893 pålagde synet kirkeværgerne at holde kryptens lemme lukkede og aflåste, ligesom kisternes låg straks skulle fasttømmes.⁹

Den videnskabelige debat om Kaj Lykkes kranium foranledigede 1941 en undersøgelse af kisterne, hvorved det kunne fastslås, at hovedet i Anatomisk Museum, der medbragtes til lejligheden, virkelig hørte til skelettet i hans kiste.⁷¹ I offentligheden vakte det misnøje, at de københavnske videnskabsmænd herefter tog det famøse hoved med sig tilbage frem for nu at efterlade det hos sin ejermænd i kisten.⁷² Hovedet blev 1978 tilbageleveret kirken, imod at det skulle lægges i kisten. Her begyndte kraniet imidlertid at vise tegn på smuldring, hvorfor det 1994 bragtes til Bramminge Egnsmuseum.

Kirkegårdsmonument, o. 1838, over den fromme datter og ømme søster jomfru Margrethe Hedvig Øllgaard, *29. juli 1813 på Bramminge Nygaard, †19. dec. 1838 sammesteds, »Forældre, Broder huggede ind Dit Minde skjøndt det Tiden sletter, Din Wandel derimod gav vort Sind Den Tro, som hist dig Liv forjætter«. Stele af sandsten i to afsæt med flad pyramidetop, 172 cm høj, der på den ene side har indskrift i indhugget skriveskrift (sortoptrukket). Til monumentet er o. 1855 føjet en lille foranstående *tavle* af marmor, 50×35 cm, over Jeannette Cathrine Oline Amalia Øllgaard, født Mørch 1. juli 1823 i Sæbye, †11. aug. 1855 på Bramminge Nygaard. Syd for kirkens kor.

Et *støbejemskors* fra o. 1853 er sat over Wilhelm Fabricius, *7. april 1777 i Ansager, †9. dec. 1824 »paa Bramming«, og Margrete Fabricius, *17. feb. 1774 på Sneumgaard, †8. okt. 1853 på Bramming. Det svære kors, 107 cm højt, har gravskrift i antikva fordelt på begge sider, samt hjerteformede ender med to små rosetter omkring en lilje. Øst for koret, hørende til den af Terman Øllgaard indrettede begravelse (se ndf. gravkammer nr. 3). †*Støbejemskors*. På samme gravsted stod endnu i 1930'erne to lignende støbejernskors over Terman Øllgaard (†1827, jfr. epitafium nr. 4) samt over Terman Øllgaard Fabricius (†1857) og hans hustru Theodora (†1858). Tidligere skal kirkegården have haft yderligere nogle støbejemskors.⁷³

Tre *murede gravkamre* findes på kirkegårdens østlige del; to af dem (nr. 1, 2) er angivet på udskiftningskortet (fig. 2): 1) Indrettet for Christian Carl Gabel o. 1748 i kirkegårdens nordøstlige hjørne (jfr. epitafium nr. 2). Heri er foruden Gabel nedsat begge hans hustruer samt to brødre.⁷⁴ 1890 og atter 1898 erklærede kirkeværgerne sig villige til at vedligeholde den Gabelske begravelsesplads på kirkegården og til at sætte en grå sten med navnet »Gabel« på pladsen imod til gengæld at oppebære 8 kr. fra det Gabelske legat i Ribe.¹⁵ 2) Indrettet o. 1765 for

Fig. 45. Gravkrypt fra slutningen af 1600'erne med (fornyede) kister, rummende formentlig Frederik Rantzau (til venstre) og Kaj Lykke (s. 3095). NE fot. 1994. – *Gruft, Ende des 17. Jh., mit (erneuerten) Särgen, den Begräbnissen von vermutlich Frederik Rantzau (links) und Kaj Lykke.*

Fig. 46. Trappehusets dør med $\dagger$ kalkmalet årstal 1791 ved kirkens restaurering (s. 3068, 3072). Henrik Græbe fot. 1971. – *Tür zum Treppenhaus mit in $\dagger$ Fresko gemalter Jahreszahl 1791.*

Henrik Christian Wormskjold og hans hustru Ingeborg Teilmann i kirkegårdens sydøstre hjørne (jfr. epitafium nr. 3). 3) Indrettet o. 1827 øst for koret for Terman Øllgaard og hans familie (jfr. epitafium nr. 4 og støbejemskors).

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862-1913 og 1949-(92). *Darum Sognearkiv.* Afskrift af liber daticus 1766-1820 (1987/24).

NM2. *Håndskrifter.* F. Uldall: Om de danske Landsbykirker V, 1889, s. 242 og VII, 1887, s. 194. – *Notebøger.* Søren Abildgaard IX, s. 1f. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873 (bygning, inventar, gravminder), V. Clausen 1881 (Gabels epitafium), Chr. Axel Jensen 1907 (gravminder), Niels Termansen 1911 (maleri af »S. Knud«), R. Meyer-Heiselberg 1940 (bygning, inventar, gravminder), V. Hermansen 1941 og K. Fischer Møller 1941 (Kaj Lykkes skelet), Georg N. Kristiansen 1951 (Gabels epitafium), Vitus Nielsen 1967 (døbefont, epitafier), E. B. Rosing Holm 1967 og 1973 (inventar og gravminder), Knud Høgsbro Østergaard 1970 (gulviagttagelser), Mogens Larsen 1970 (kalkmaleri), Per Kristian Madsen 1988 (tag-

værk), Poul Grinder-Hansen 1984 og Sissel F. Plathe 1994 (gravminder).

Tegninger og opmålinger. Farvelagt tegning af maleri af en gråbroder, der anføres som Odenseprioren Christiern Poulsen; Skitse af Gabels monument ved V. Clausen; Opmåling af klokke ved F. Uldall 1901; Opmåling af grundplan og snit af bygning ved Henrik Jacobsen 1977.

Litteratur: Oluf Nielsen: Historiske Efterretninger om Gørding Herred, 1872, s. 56-59.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Mogens Vedsø, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler). Tysk oversættelse: Bodil Moltesen Ravn. Redaktionen afsluttet feb. 1995.

¹ Ifølge redaktionsprincipperne for Danmarks Kirker staves sognets og kirkens navn »Bramminge«, jfr. Trap: Danmark, 5. udg.

² Ribe Oldemoder, udg. af O. Nielsen, 1869, s. 110.

³ Thomas Hillerups indberetning til biskop Bloch 1768, afskrift i Liber Daticus 1766-1820, i Darum Sognearkiv.

⁴ Kilden er et maleri i kirken, angiveligt forestillende S. Knud og med mindeskraft over helgenkongen, der er opsat i kirken 1734 (se inventar). O. Nielsens oplysning om kirkens indvielse til S. Knud i herredsbeskrivelsen (note 10) synes alene at bygge herpå, og ikke mindre usikkerhed er forbundet med Knudsnavnets tilknytning til en helligkilde i sognet. Se Schmidt: Helligkilder, s. 286f. og S. Svane: Danske Helligkilder og Lægedomskilder, 1984, s. 268.

⁵ Kong Frederik den Førstes danske Registanter, udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, 1879, s. 433.

⁶ En egen sognepræst i Hunderup optrådte endnu 1509, men 1538 var Hunderup anneks til Bramminge. RA Ribe bisp. Register på sognepræsternes ejendom og rente udi Vardesyssel 1538, s. 92f.

⁷ DaAtlas.

Fig. 47. *Fontekumme af granit, måske fra kirken (s. 3080). I Den antikvariske Samling i Ribe. Fot. i NM2 1932. – *Kuppa aus Granit, vielleicht von der Kirche. In Der antiquarischen Sammlung in Ribe.

⁸ Kronens Skøder II, 476.

⁹ Ved embedet. Synsprotokol 1862f.

¹⁰ Nielsen: Herredsbeskrivelse s. 56f.

¹¹ DaSagn IV, 175, jfr. gravminder.

¹² Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. F. P. 3075 og 3111.

¹³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1792 (C 4.189-90).

¹⁴ Ved pastor K. Høgsbro Østergaard.

¹⁵ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og Ribe-Gørding hrdr.s provsti. Synsprotokoller 1862-1911 (C 37.3-6).

¹⁶ Helms: Tufstenskirker, s. 88.

¹⁷ En vandret indkrægning af murens inderside ca. 130 cm over gulvet kunne repræsentere ældre, bevaret murværk, men hidrører snarest fra 1874 som en gentagelse af den tilsvarende, nedennævnte indkrægning af sydvæggen.

¹⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Præstegårds- og kirkesyn 1798-1804 (C 4.705-706).

¹⁹ LA Vib. Ribe amts østre provsti. Synsprotokoller 1829-1854 (C 45.4-7).

²⁰ Vinduer af omtrent tilsvarende udformning kendes fra Kolby på Samsø og dateres der til o. 1250. DK. Holbæk, s. 2634.

²¹ Et uregelmæssigt forløb af vægplanet i skibets nordside længst mod øst (sml. fig. 5) kunne måske antyde, at ombygningen her har været af mere omfattende art.

²² Oversiden utilgængelig.

²³ Note 15. På skibets nordside gennemførtes afrensningen dog kun op til et for kor og skib fælles niveau, mens kvadrene i den øvre del af skibets vestende stadig fremstod hvidtede (sml. fig. 5). Afrensningen her er foretaget efter 1932 (sml. fig. 7).

²⁴ Ved den 1970 gennemførte undersøgelse konstateredes, at skibets nordvæg fortsatte ubrudt 30-40 cm ned under nuværende gulvflade.

²⁵ Dette gælder nu også de tre vestlige fag.

²⁶ LA Vib. Ribe stifts- og købstadsprovsti 1812. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1813-61 (C 36.A13).

²⁷ Indberetning ved (senere museumsinspektør) R. Meyer-Heiselberg. Rapport udarbejdet i 4. mellem under et lejrskoleophold på Bramminge Hovedgård.

²⁸ Note 9 og 15.

²⁹ En plade på nordsiden bærer påskriften: »AWKT LW 1993« (sml. Jernved, s. 3250 note 47).

³⁰ DaAtlas. og note 3.

³¹ Se Erik Moltke: Nogle malerier i vore kirker og deres forbilleder. ÅrbOldkHist. 1955, s. 105. Jfr. DK. Frborg. s. 1446f.

³² Oplysningen findes i Helms' indb. 1873 i NM2.

³³ Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 56f. DaAtlas nævner ikke årstallet og omtaler våbnerne som en Langes med en rose og hans frues med tre krydsbjælker.

Fig. 48. Indre set mod øst. Fot. i NM2 o. 1910. – *Kircheninneres gegen Osten, um 1910.*

³⁴ I Nordiska Museet er figuren noteret som stammende fra Bramminge kirke i Jylland, en gave fra tandlæge Friis i Kolding 1889. Gaven var en støtte til Arthur Hazelius i hans opbygning af samlinger fra hele Norden, i hvilken anledning Hazelius 1886 havde henvendt sig til Friis med ønske om at få nogle »gamla skulpterade föremål«. Tandlæge Friis, der også skænkede Nordiska Museet en unggotisk bispefigur fra sit hjemsgn Hylke (Århus amt), lod efter grundlæggelsen af Museet på Koldinghus denne institution nyde frugterne af sin samlervirksomhed. Se Sigvard Skov: Koldinghus Museet 1890-1965, Kolding 1965, især s. 10f.

³⁵ Regimentet var Det andet Sjællandske, hvilket forklarer giverens betænkning af en sjællandsk kirke. Se nærmere O. Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie, 1872.

³⁶ Note 18 og 26.

Fig. 49. Dåbsfad, o. 1550-75 (s. 3080). NE fot. 1984. – *Taufschale, um 1550-75.*

³⁷ Indskriften synes en smule yngre end overdragelsen, idet Henrik Christian Worm først 1757 adledes Wormskjold.

³⁸ Jfr. låget fra et lignende chrismatorium, fundet i Malt kirke (s. 2825). Se generelt KultHistLeks. artiklerne »Olja och oljeinviqning« og »Liturgiska kärl« samt Thomas W. Lassen: Chrismatorier til bare til slags olie, i hikuin nr. 6, Højbjerg 1980, s. 59-64, med videre henvisninger.

³⁹ Fonten er ikke omtalt i Mackeprang: Døbefonte.

⁴⁰ Motivet er et ældgammelt guddomssymbol. Se Patrik Reuterswärd: The Forgotten Symbols of God, i Konsthistorisk Tidskrift 1982 og 1985.

⁴¹ De to overlejrende bemalinger var en hvidgrå med rødt på hjørnelister og spirfod, samt derunder en grønliggrå med grøn spirfod og blå bund i toprosetten.

⁴² Die Kunstdenkmäler des Kreises Südtondern, Berlin 1939, s. 123. Nærmest står låget i Humtrup, hvis champignonformede kugleknop måske går tilbage til

1200'rne. Jfr. også et fontelåg i Mölln kirke. Se Wolfgang Teuchert: Taufen in Schleswig-Holstein, Heide 1986, s. 12 med fig. 5.

⁴³ Se Ebbe Nyborg: »Hans og Sten Maler af Ribe«. Om Ribes malermiljø og dets »marked« i 1600'ernes Vestjylland. I Synligt og Usynligt. Studier tilegnede Otto Norn, 1990, især s. 144f., 157f.

⁴⁴ Stykket fandtes 1972 skjult bag et af prædikestolens hængestykker.

⁴⁵ Samme serie har malerne benyttet 1654 til en serie pulpituremalerier i Sønder Borris kirke (Ringkøbing amt). Se Ebbe Nyborg (jfr. note 43), s. 144f. samt Hugo Johannsen: »The graphic Art of Hendrick Goltzius as Prototype for Danish Art during the Reign of Christian IV«. I Art in Denmark, Leids Kunsthistorisch Jaarboek 1983, Delft 1983, s. 96f.

⁴⁶ Se Georg Garde: Danske silkebroderede lærredsdug fra 16. og 17. Århundrede, 1961, s. 287f.

⁴⁷ Det fandtes 1972 helt bortskrabet.

⁴⁸ En 1800 omtalt flytning af prædikestolen må derfor antages kun at have været en mindre omplacering. Jfr. note 18.

⁴⁹ Den mørkebrune fandtes som ældste lag også på herskabsstolen fra 1639 (jfr. ndf.). Når intet ældre er konstateret på det almindelige stoleværk, kan grunden være, at det (som ofte) fra første færd har stået i blankt træ med lidt partiel staffering.

⁵⁰ Farvelaget svarer til det ældste på indgangens fløj-dør (jfr. ndf.) og må derfor hidrøre fra samme istandsættelse 1800.

⁵¹ Jfr. s. 1337 med fig. 75 og s. 1548 med fig. 51.

⁵² Beslægtede Gudme-orgler findes bl.a. i Tystrup kirke (Sorø amt) og Købelev kirke (Maribo amt).

⁵³ Note 15. LA Vib. Ribe domkirkes inspektion. Indkomne breve 1906-1915 (C 630.8). Horsens Orgelbyggeri: Katalog 1923.

⁵⁴ Magazin for rejseagttagelser I, 255. Her citeret gennem Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 58.

⁵⁵ Såvel DaAtlas som pastor Hillerup (jfr. note 30) oplyser om mindetavlens plads over kirkedøren.

⁵⁶ Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 58. Her henvises til en af Abildgaard udført tegning af Kristen Poulsen, som O. Nielsen kendte gennem aftegning i Burman-Beckers samling af tegninger. Jfr. DaMag. II, 65.

⁵⁷ *Vera lux* synes, skønt oplagt for en monumental lysgiver (jfr. Joh. I), ikke at være almindelig som topfigur på sådanne lysekroner. Om motivet, for hvis identifikation Carsten Bach-Nielsen takkes, se Lexikon der Christlichen Ikonographie, udg. E. Kirschbaum, Bd. 3, 1971, artiklen Licht, Lichterscheinungen.

⁵⁸ Henningsen: Kirkeskibe Ribe, s. 358.

⁵⁹ Søren Manøe Hansen: Klokkeskatter i Ribe amt 1526-29 og 1601, i ÅrbRibe 1984, s. 168.

⁶⁰ Pastor Hillerup (jfr. note 3) nævnte 1768 epitafiet »tæt ved prædikestolen«.

Fig. 50. Stolegavl, o. 1580-1600, ændret i 1700'rne og 1970-72 (s. 3084). NE fot. 1984. – *Gestühlschwange, um 1580-1600, geändert im 18. Jh. und 1970-72.*

⁶¹ Oluf Nielsen (jfr. note 10) meddeler, at det formentlig var om hendes ligfærd, det endnu på hans tid berettedes, at det østfra kommende ligtog havde været så langt, »at da ligvognen kom forbi Borre, kunne enden af toget næppe ses på bakken til øster, en afstand af henved 2000 alen«.

⁶² Før 1970 fremtrådte indskriften med adskillige huller og afslag. Ældre afskrifter foreligger ved pastor Hillerup og O. Nielsen (jfr. note 3 og 10), Chr. Axel Jensen og P. Meyer-Heiselberg (jfr. note 27).

⁶³ Tilskrivning ved Karin Kryger. For monumentformen, obelisk med foranstillet buste, kan henvises til talrige eksempler i Westminster Abbey. En lignende, men rigere opbygning har Stanleys monument for Lord Maynard i Little Easton (Essex), hvor den døde er fremstillet teatralisk i fuld figur foran en mørk obelisk. Se A. Esdaile: *English Church Monuments 1510 to 1840*, London, 1946, s. 31 med fig. 21. I Danmark kan jævnføres med billedhuggerens monumenter for Tycho de Hofman (1754) i Nebsager kirke (Vejle amt) og Jochum de Lichtenhielm (1754) i Horsens klosterkirke. Se Sv. Aage Bay: *Horsens Klosterkirke 1275-1975*, Horsens 1975, s. 72f. med fig. 24.

⁶⁴ Her nævnes det 1768 (jfr. note 3).

Fig. 51. Fløjdør, 1800, mellem våbenhus og skib (s. 3086). NE fot. 1984. – *Flügeltür, 1800, zwischen Vorhaus und Schiff*.

Fig. 52. Alterdisk, måske 1702 (jfr. fig. 17), uidentificeret stempel (s. 3078). NE fot. 1984. – *Unbekannter Stempel an Patene, vielleicht 1702 (vgl. Abb. 17)*.

⁶⁵ Jfr. note 3 og 10.

⁶⁶ DaAdÅrb. XII, 2, 61.

⁶⁷ Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 58f., jfr. også s. 51f.

⁶⁸ Det var her af betydning, at såvel den nævnte franske antropolog A. de Quatrefages som den tyske professor Rudolf Virchow 1869 så kraniet i København og siden gav det opmærksomhed som jævnførelse til det da netop fremkomne Neanderthalfund. Se V. Normand: *Kaj Lykkes Kranium*, i *Naturens Verden* XXII, 1938, s. 401-6, og Sofus Bang: *Kaj Lykkes Kranium endnu engang*, sammesteds 1939, s. 221-25, med videre henvisninger.

⁶⁹ Han var søn af pastor Hans Friis i Vilslev. Om ham se Carsten Teilman Hald: *Breve fra Vilslev Præstegård*. Et vestjysk tidsskildre fra midten af 1800-tallet (utrykt). Helms oplyser 1873, at det da var vel bekendt på egnen, at hovedets bortfører var Gabriel Friis (da læge i Tønder). Kirkens ejer havde fortalt Helms, at han for flere år siden havde »lånt« hovedet til Friis, som havde ønsket at få det undersøgt i København og lovet at bringe det tilbage.

⁷⁰ Brev 19. sept. 1869 til Conrad Engelhardt (i NM2). Gabriel Friis gør her ikke rede for kraniets videre vej til København. V. Nordmann, der ikke 1938 kendte til Friis' rolle, meddeler herom (jfr. note 68, s. 402f.), at kraniet skulle være kommet Japertus Steenstrup i hænde med Emil Christian Hansen som mellemmand. Videre skulle Peder Ludvig Panum 1872 have meddelt Rudolf Virchow, at kraniet var blevet overladt museet af Kaj Lykkes adelige efterkommere.

⁷¹ Når også skelettet i Rantzauskisten nu er hovedløst, må det velsagtens skyldes et senere tyveri foranlediget af den megen nyfikenhed omkring ligene. Jfr. i øvrigt begravelse i Hunderup kirke s. 3199f.

⁷² Se indlæg i *Nationaltidende* 22. okt. og 1. nov. 1941 samt i dagbladet *Sydvestjylland* 23. okt. 1941. Man må vel sige, at brammingboerne selv, ved deres nøgterne sparsommelighed med kistelængden, havde indkasseret en gevinst, der nu vanskeliggjorde en lokal argumentation for tilbageføring af kraniet med henvisning til respekt for gravfreden.

⁷³ Venligst meddelt af E. Rohde-Johansen.

⁷⁴ Jfr. epitafiets gravskrift og Nielsen: Herredsbeskrivelse, s. 59.